

Margarita A. Korzo
(Moskwa)

*„Spis tento Otázek trojích” Łukasza z Pragi:
przyczynek do historii katechizmów braci czeskich
i ich roli w piśmiennictwie polskim
(XVI wiek – pierwsza połowa XVII stulecia)**

POCZĄTKI TRADYCJI CZESKOBROTERSKIEJ

Tradycję katechizmów czesko-braterskich zapoczątkował biskup Jednoty Łukasz (Lukáš, zm. 1529), układając ok. 1501/1502 r. krótki wykład zasad wiary *Dětinské otázky*¹. 5 listopada 1523 r. w drukarni Jiřího Štýrsky w Mladé Boleslavi ukazała się znacznie rozbudowana edycja tego dzieła – *Spis tento Otázek trojích, první jako počínajících, druhé prospěvujících, třetí dokonalejších, totiž dětí, mládencuo i zmužilých u věře obecné křest'anské jediné*². Katechizm w tej poszerzonej wersji składa się z trzech części, skierowanych do różnych grup wiekowych – odpowiednio do małych dzieci (k. A3–B3)³, do dzieci większych, po 12. roku życia (k. B3v.–D9), i do tych, którzy zamierzają doskonalić swoją wiarę (k. E–P4). Każdą z tych części poprzedził Łukasz osobną przedmową⁴. Zdaniem Amedeo Molnára ten trzyczęściowy układ materiału katechizmowego odpowiednio do wieku i stopnia dojrzałości wyznawców wiary odzwierciedla

* Pragnę podziękować pracownikom naukowym Zakładu Jana Komeńskiego Instytutu Filozofii Czeskiej Akademii Nauk – dr. hab. Vladimírowi Urbánkowi i dr. Jiřiemu Justowi, a także pracownikom Czytelní Zborov Specialnych Muzeum Narodowego w Pradze za pomoc podczas kwerend naukowych.

¹ Zachowały się w rękopisie, Národní knihovna, Praga (dalej: NK), sygn. 54 E 718.

² Egz. Knihovní Národního muzea, Praga (dalej: KNM), sygn. 25 D 13. Druk współoprawny z szeregiem innych prac Łukasza. Szczegółowy opis *Otázek trojích* patrz również [w:] I. Palmov, *Češkie brat'á v svojih konfessiáh. Do načala sblíženíá ih s protestantami v konce pervoj četverti XVI stoletíá*, t. 1, vyp. 1: *Glavnejšie istočniki i važnejšie posobiá*, Praga 1904, s. 307–310.

³ Przedruk pierwszej części patrz [w:] A. Molnár, *Bratr Lukáš bohoslovec Jednoty*, Praha 1948, s. 120–133.

⁴ Przedruk [w:] A. Molnár, *Českobratrská výchova před Komenským*, Praha 1956, s. 67–69.

dominujące w Jednocie i sięgające jeszcze czasów Jana Husa (1370–1415) poglądy⁵. Podział na „*incipientes, sive initiales, proficientes et perfectos, sive ad perfectionem tendentes*” spotykamy w nauczaniu braci czeskich również w czasach późniejszych⁶.

Część pierwsza *Otázek trojich* to nieco zmieniona wersja katechizmu z ok. 1501/1502 r.⁷. Po pytaniach „Co si ty?”, „Proč tě Pán Buoh stvořil?”, „Na čem spasenie tvé záleží?”, pełniących swego rodzaju funkcję wprowadzenia, następuje wykład materiału katechizmowego według schematu trzech cnót ewangelicznych podanych zgodnie z 1 Tes 1, 3 i Kol 1, 4–5 w kolejności: wiara (*Credo*), miłość (Dekalog, przykazania miłości, błogosławieństwa ewangeliczne, także rozważania o życiu wiecznym, o Duchu Świętym, o uczynkach miłosierdzia), nadzieja (wykład Modlitwy Pańskiej, oddawanie czci Maryi i świętym, także Ciału i Krwi Zbawiciela). Całość zamyka *passus* o nabożeństwie.

Adresatem drugiej części *Otázek trojich* są dzieci przygotowujące się do sakramentu bierzmowania, całość dotyczy przeważnie zagadnień chrztu i Wieczery Pańskiej. Pyta się dziecko również o to, dlaczego zostało ochrzczone właśnie w wieku dziecięcym, co to jest Królestwo Niebieskie, jak powinno przygotować się do przyjęcia Ciała Pańskiego. Warto nadmienić, że w piśmiennictwie wczesnoreformacyjnym sakramenty nie należały do ogólnie przyjętego modelu wykładu materiału katechizmowego. Wprowadza je po raz pierwszy Johannes Agricola (1494–1566) w *Elementa pietatis congesta* (1527), następnie Wolfgang Capito (1478–1541) w *Kinder Bericht und Fragstücke von gemeinen Punten christlichen Glaubens* (1527), Johannes Brenz (1499–1570) w *Fragstück des christlichen Glaubens* (ca. 1527–1528), Johannes Oekolampad (właśc. Johannes Huschin, 1482–1531) we *Frag und Antwort* (przed 1529)⁸. Dopiero po *Małym katechizmie* Marcina Lutera z 1529 r. stają się one nieodzowną częścią składową katechizmów reformatorów różnych odcieni.

Część trzecia, dla bardziej zaawansowanych w chrześcijańskiej nauce, zaczyna się od uzasadnienia ogólnego układu katechizmu, porównuje trzyczęściowy podział nauki z trzema stopniami kształtowania umiejętności czytania: dziecko poznaje najpierw poszczególne litery, następnie układa z liter sylaby i dopiero

⁵ *Ibid.*, s. 66.

⁶ J. Heubach, *Die christliche Unterweisung bei Johann Amos Comenius*, Kiel 1952, s. 29–30. Patrz również: *Ratio disciplinae ordinisque ecclesiastici in Unitate fratrum Bohemorum*, Leszno 1632, [w:] *Church Constitution of the Bohemian and Moravian Brethren. The Original Latin, with a Translation, Notes, and Introduction*, ed. B. Seiffert, London 1866, s. 34–35.

⁷ E. Havelka, *Husitské Katechismy*, Praha 1938, s. 77 przypis; I. Palmov, *Češské brat'á v svojih konfessiáh*, s. 305.

⁸ F. Cohrs, *Die evangelischen Katechismusversuche vor Luthers Enchiridion*, Bd. IV: *Undatierbare Katechismusversuche und Zusammenfassende Darstellung*, [w:] *Monumenta Germaniae Paedagogica*, Bd. XXIII, Berlin 1902, s. 285–287.

później łączy sylaby w słowa. Następująca po tych wstępnych rozważaniach porcja tekstu w formie pytań i odpowiedzi jest w istocie znacznie rozbudowaną wersją części pierwszej z uwzględnieniem także nauki o sakramentach, podanej w kontekście dziewiątego artykułu *Credo*⁹.

Spis tento Otázek trojích przytacza na końcu wiele dodatków, treściowo związanych z trzecią częścią¹⁰. Ułożony w formie pytań i odpowiedzi „Wyběrek z otázek při spaseni pořadnem proč tve oddělení gest” (k. P5–R5) omawia przyczyny odłączenia się braci od Kościoła rzymskiego, porusza zagadnienia posłuszeństwa w Jednocie i poszczególne aspekty nauki o sakramentach. Po tym rozdziale następują uwagi o przestrzeganiu niedzieli i świąt, o uczęszczaniu do kościoła, o wolności chrześcijańskiej. Całość zamyka krótki paragraf o powinnościach różnych stanów: duchownych, sprawujących władzę, gospodarzy, wdów, małżonków i wszystkich wiernych (k. O5v.–O7v.)¹¹. W literaturze można spotkać przypuszczenie, iż ten rozdział zainspirował Lutera do ułożenia „Haustafel” albo „Tabulae oeconomicae” w składzie *Małego katechizmu*¹². Owa hipoteza nie wytrzymuje krytyki, bo właśnie tych aneksów do *Otázek trojích* Luter nie znał (do tego zagadnienia powrócimy nieco później).

Układając oba katechizmy, Łukasz niewątpliwie korzystał z XV-wiecznych źródeł husyckich. Chodzi m.in. o powstały przed 1414 r. *Katechismus Vídeňský*, sporządzony, zdaniem niektórych badaczy, przez samego Husa w oparciu o jego pracę *Výklad viery, desatera božieho přikázanie a modlitby Páně*. *Katechismus Vídeňský* stał się podstawą dla wielu późniejszych tekstów tego gatunku¹³. Do ewentualnych źródeł Łukasza da się również zaliczyć datowany na lata ok. 1420–1430 taborycki *Katechismus Roudnický* i dzieło Husa *Jádro učení křest'anského*¹⁴.

Wszystkie husyckie katechizmy wczesnego okresu stosowały wykład prawd wiary według schematu trzech cnót ewangelicznych, podanych w kolejności: wiara–miłość–nadzieja, czyli *Credo*–Dekalog–modlitwa. Owego schematu trzymał

⁹ Zauważmy na marginesie, iż obydwie katechizmy Łukasza uwzględniają jeszcze siedem sakramentów; dopiero konfesja braterska z 1532 r. wylicza tylko dwa (H. Karczyńska, *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII–XX wieku. Z dziejów ruchu religijnego herrnhutów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i na świecie*, Warszawa 2012, s. 35).

¹⁰ Wiele tych tekstów spotykamy również w składzie wczesnych dekretów Jednoty (*Dekrety Jednoty Bratrské*, vydává Antonín Gindely, Praha 1865, s. 3–5).

¹¹ Nie da się jednoznacznie stwierdzić, co stanowi źródło tego rozdziału. Rozważania o powinnościach („Pokyny pro život Bratří a Sester v jejich stavu a povolání”) spotykamy już we wczesnych dekretach Jednoty (*Dekrety Jednoty Bratrské*, s. 113–120; R. Řičan, *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957, s. 89–91).

¹² T. Wojak, *Jan Seklucjan – życie i dzieło*, cz. I, „Rocznik Teologiczny”, t. XXVI, 1984, z. 1, s. 100; N. Terent'ev, *Lúteranskaá veroispovednaá sistema po simvoličeskim knigam lúteranstva*, Kazan' 1910, s. 34–35.

¹³ E. Havelka, *Husitské katechizmy*, Praha 1938, s. 27, 31, 36–38.

¹⁴ *Ibid.*, s. 38, 77, 113; publikacja trzech wymienionych tekstów na s. 177–184, 185–191.

się również Jan Hus w dziele *Provázek třípramenný z víry, lásky, naděje* (1545). W czasach późniejszych i za Jana Amosa Komeńskiego (1592–1670) staje się to charakterystyczną cechą czesko-braterskich katechizmów¹⁵. Rozbudowaniu ulega tylko treść owych rozdziałów. Mianowicie do Dekalogu dołączono naukę o Ewangelii i wykład kazania na Górze, do modlitwy zaś – rozważania o sakramentach¹⁶. Z husyckich tekstów pochodzą i poszczególne passusy katechizmów Łukasza (wiarą żywa i martwa; rozróżnienie semantyczne „wierzyć w Boga” i „wierzyć Bogu” i inne). Można również spotkać zapożyczenia dosłowne¹⁷. Sięgając po husyckie katechizmy, Łukasz próbował jednocześnie uwzględnić w swojej myśli niektóre pojedyncze aspekty późnoscholastycznej teologii¹⁸. Jakkolwiek w sprawach katechizacji – i to dotyczy nie tylko czasów Łukasza, ale i późniejszych okresów – Jednota kierowała się nie teologicznymi względami, lecz wyłącznie praktycznymi, chodziło o wszechstronną formację prawdziwych chrześcijan, a nie tylko o formację umysłowo-teologiczną¹⁹.

Losy katechizmów Łukasza potoczyły się różnie. Korzystano *de facto* tylko z tekstu z ok. 1501/1502 r. albo z ułożonej na jego podstawie pierwszej części *Otázek trojich* i z trzeciej części tegoż dzieła. Część druga *Otázek trojich* – jak udało się ustalić – nie zyskała większego rozpowszechnienia.

W 1521 r. *Dětinské otázky* ukazały się w wersji niemieckiej. Druk ten obecnie nie jest znany. W roku następnym wyszły spod prasy co najmniej dwie edycje pod tytułem *Ain schöne frag Vnd Antwurt den Jungen kündern. Zů vnderweysen got zů erkennen auch in anrűffen als ain vatter. Den junngen vast nűtzlich* (Augsburg: [Melchior Ramminger])²⁰. W swoim dziele *Vom Anbeten des Sacraments* (1523) Luter wspomina o niejaki dwujęzycznym niemiecko-czeskim wydaniu z 1523 r. („es ist ein Bűchlin [...] deutsch und bűhemisch ausgegangen, die jungen Kinder christlich zu unterrichten”)²¹. Historyk dziejów protestantyzmu Andrzej Węgiński (1600–1649) zna z tego roku tylko niemieckojęzyczną edycję: „Anno 1523 ediderunt Fratres Germanice Catechesin puerilium, a Luthero visam: in qua cum scriptum legeretur; ad orationem a Sacramento Coenae Dominicae abesse debere,

¹⁵ J. Heubach, *Die christliche Unterweisung bei Johann Amos Comenius*, s. 37, 106.

¹⁶ *Ibid.*, s. 47–48.

¹⁷ A. Molnár, *Bratr Lukáš bohoslovec Jednoty*, s. 116.

¹⁸ J. Just, *Struktury informacyjne czeskiej Jednoty Brackiej w świetle nowego znaleziska źródłowego z początku XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 54, 2010, s. 69.

¹⁹ J. Heubach, *Die christliche Unterweisung bei den Bűhmischen Brűdern*, [w:] *Johannes Amos Comenius und die Genese des Modernen Europa*, Sammelband redigiert von Norbert Kotowski und Jan B. Lášek, Bayreuth; Prag 1992, s. 59–69.

²⁰ Strony tytułowe przedrukowane są [w:] *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur*, Bd. 1: *Vom Beginn des Buchdrucks bis 1570*, Stuttgart 1987, col. 189–190, 199–200.

²¹ Cyt. za: *Deutsche Katechismen der Bűhmischen Brűder*, mit einer Einleitung von Amedeo Molnár. I. Joseph Müller, *Die deutschen Katechismen der Bűhmischen Brűder*. II. Johan Amos Comenius, *Die Uralte Christliche Catholische Religion*, Hildesheim–New York 1982, s. 3.

propterea quod in eo corpus Christi natura sua minime clausum esset rogavit, ut hac de re aliquid apertius conscriberent. De hac sacramenti adoratione Lutherum scripsisse ad Fratres Bohemos, ab eo Valdenses tum dictos, quos Picardos alii vocabant, Bucholcerus testatur: additque in hoc libro primum Martinum Lutherum meminisse opinionis Berengarii, de Coena Domini, antequam cum Helvetiis de ea dimicare caepisset²².

Jeżeli podstawą niemieckojęzycznych wydań z 1521 i 1522 r. był katechizm Łukasza w jego wersji pierwotnej, czyli z ok. 1501/1502 r., pozostaje do wyjaśnienia, z czego korzystano, przygotowując tłumaczenie w roku 1523: *Spis tento Otázek trojích* ukazał się dopiero na początku listopada, więc ewentualnie nie został on uwzględniony. Niemieckie tłumaczenie pierwszego katechizmu Łukasza znane jest w literaturze przedmiotu jako *Kinderfragen*. Przekład w zasadzie wiernie oddaje treść oryginału, jakkolwiek można również dostrzec pewne rozbieżności semantyczne²³.

W latach późniejszych drukowano po niemiecku zarówno *Dětinské otázky* (na przykład, Magdeburg: Hans Knapp, 1524, w wersji trzydziestu dziewięciu pytań i odpowiedzi)²⁴, jak i ich rozbudowaną wersję z *Otázek trojích* (Wittenberg: Hans Barth und Hans Bossow, 1525, w wersji siedemdziesięciu dziewięciu pytań i odpowiedzi)²⁵; następnie w St. Gallen [katechizm został poszerzony do osiemdziesięciu sześciu pytań i odpowiedzi] i w Zurychu w 1527 r.)²⁶. Redagowanie ich kolejnych edycji polegało przeważnie na wprowadzeniu elementów nauki luteranńskiej²⁷. W związku z tym Ferdinand Cohrs uważa, że wszystkie przeróbki zachowały (jakkolwiek w różnym stopniu!) polemiczne zabarwienie czeskiego oryginału²⁸. Zdaniem badaczy nie da się przecenić wpływu, jaki owe katechizmy Łukasza wywarły na rozwój literatury tego gatunku w początkowej fazie europejskiej reformacji²⁹. Oprócz ich bardzo licznych przeróbek powstała spora liczba katechizmów w języku niemieckim, w których można zauważyć nawet dosłowne zapożyczenia z pierwszej części *Otázek trojích*.

²² Andreae Wengerscii, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, praefatione instruxit Ianussius Tazbir, Warszawa 1973, s. 55–56.

²³ J. Goll, *Der böhmische Text des Brüder-Katechismus und sein Verhältniss zu den Kinderfragen*, „Sitzungsberichte der königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Prag”, Jahrgang 1877, Prag 1878, s. 74–84.

²⁴ *Deutsche Katechismen der Böhmischen Brüder*, s. 153–158.

²⁵ *Ibid.*, s. 165–188.

²⁶ Przedruk według edycji z 1530 r. patrz [w:] *ibid.*, s. 9–28.

²⁷ J. Heubach, *Die christliche Unterweisung bei Johann Amos Comenius*, s. 33–34.

²⁸ F. Cohrs, *Die evangelischen Katechismusversuche vor Luthers Enchiridion*, Bd. I, [w:] *Monumenta Germaniae Paedagogica*, Bd. XX, Berlin, 1900, s. 103.

²⁹ Ch. Weismann, *Die Katechismen des Johannes Brenz*. 1. *Die Entstehungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*, Berlin–New York 1990, s. 17.

Co zaś dotyczy nauczania katechetycznego w samej Jedności, główna rola w tej dziedzinie przypadła, jak się wydaje, trzeciej części z *Otázek trojích*. Niezbyt dobry stan zachowania XVI-wiecznych katechizmów czeskich pozwala niestety tylko w przybliżeniu prześledzić losy tego tekstu.

Najwcześniejsza z dostępnych dla badaczy, drukowana edycja katechizmu datowana jest na 1538 r. Małego formatu (16°) *Naučenie starodawnie Wiery Příkázání a Modlitby. S wysvětlením gich. A s přidáním ktomu Potřebných věcí k spasení. Z písem swatých* wyszło w Litomyšli najprawdopodobniej spod prasy Aleksandra Augezdeckiego (zm. 1577)³⁰. Czeski jezuita Václav Šturm (1533–1601) uważa, że istniało nawet wcześniejsze wydanie z 1535 r., które ukazało się pod analogicznym tytułem³¹. W czeskiej bibliografii *Naučenie* uważane jest za skróconą przeróbkę dzieła *Mistra Jana Husy Kazatele sławného Deditze českého Dwanaczki Człankuo Wíjry Křestianske obecné Dessýti božých příkázání a Modlitby Páňe Otče náš etc. Výkladové. Každému spassení žádagickýmu krze sttínanu(!) náypotrřebnějšíj* (Praha: Mikuláš Konač z Hodisskova, 1520)³², zwanego także *Výklad věšší*³³. Porównanie zaś obu dzieł pozwala odrzucić tę hipotezę.

Naučenie nie wymienia ani w nazwie, ani w przedmowie imienia Łukasza i nie wspomina o jakichkolwiek edycjach wcześniejszych. Czytelnik dowiaduje się z lakonicznej przedmowy, że jest to zwięzły wykład dawnej, sięgającej jeszcze czasów apostołskich nauki. Jej trzon stanowi, uzupełniony fragmentami z Pisma Świętego, wykład dziesięciu przykazań, wyznania wiary i Modlitwy Pańskiej: „Obecnee Křestianske krátke a Sumownije naučenie / gestit toto. Deset přkázání Božich. Dwanácte Człankuow Wiery a Modlitba páňem Krystem wydanaa. Czemuž se wssyckní Křestiane od swych učiteluow / hned od dětinství swého wučugij / a wučowati magij. A to obecnee učení od starodaawna / ano hned od Aposstoluow w lid křestiansky gest uwedeno yakož tomu tak [...] wssickni

³⁰ Egz. Moravská Zemská Knihovna, Brno, sygn 50.646 all (NK, fotokopia Foto Zd. 8); *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, red. Z. V. Tobolka, díl. II: *Tisky z let 1501–1800*, dodatky, část V, Praha 2000, č. 6089. J. Jungmann mylnie datuje ten druk na 1537 r. (*Historie Literatury české. Aneb: saustavný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswícení a jazyka*, druhé vydání, Praha 1849, nr 1229). W innym miejscu przytacza on podobny do *Naučenia* z 1538 r. pod względem treści druk bez karty tytułowej, nadając mu nazwę według pierwszych słów przedmowy (nr 1347).

³¹ W rozdziale *Jnder a poznamenání wssch Knih a Spisůw, kteříj w Srownáníj Wíjry a věeníj Bratřij Starssich se odemne přivozujíj* w składzie rozprawy: *Krátke ozvánij Doktora Václawa Ssturma proti kratickému ohláseníj Gednoty Valdenské neb Boleslawské*, Praha 1584, s. 182.

³² Wydanie fototypiczne w serii wydawniczej: *Monumenta Bohemiae Typographica*, red. Z. V. Tobolka, Praha 1927, t. 4. Wydanie współczesne patrz [w:] *Magistri Iohannis Hus Opera Omnia*, t. I: *Epistolae Bohemicae*, Praha 1975, s. 63–392.

³³ *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, dodatky, část IV, Praha 1998, č. 3266; dodatky, část V, č. 6088.

Starzij křestiansstij učitelee / latinsstij y řečtij / swědectwie wydáwagij. Protož y my gsauce w lidu křestianskeem / za učitele a zprawce kádné podle zákona Božího postawení, oto usylugeme (yako y předkowee nássy) abychom w tom učenij se wssemi wěrnými křestiany gedno byli. A w něm dobre Swědomie / prwotně sami při sobě před bohem y přede wssemi lidmi zachowáwa gijce / ginee temuž z ukadu sweho wyučowali / swědomije gich tiem řiedili a zpřwowali neb my to křestianskeee učenij / w čistoté a w prawdě geho (bez sskodliwych přdawkuow lidskych) držijme a máme za prawe božíje učenije / gemuž pijsma swatá swědec-twije wydaawagij.

Protož tau přčinau dali sme ted opět to učenij. Příkladanij božijch, Wiety a Modlitby s wyswětlenijm neb wykladem krátkym. Přídawsse k tomu nazad někte-re obecněysšie Texty pijsma swateho každemu krzestianu wěděti a znaati y gich užíwati welmi potřebne y take užitečne. A to wsse pod otázkami a odpovědmi pro snadšie naučenije / a srozumienie. Take aby se těm wěcě diety wegmeno páně pokřtěne a Krystu pánu poswěcena / w nassijch Zbořiech / neb Kosteliech wy-učowaly / a tomu rozuměti y swědomije swee tiem zprawowati hned od dětinstwie sweho pomalu zwykaly. Račiž pán Buoh ktomu dáti swee swatce požehnání. Amen” (k. 1–2).

Czym się różni *Naučenie* od trzeciej części *Otázek trojich* Łukasza? Pewne rozbieżności da się spostrzec już w sformułowaniu wstępnych pytań, pełniących funkcję wprowadzenia do wykładu:

<i>Spis tento Otázek trojich, část třetia</i>	<i>Naučenie</i>
<ul style="list-style-type: none"> – Co gsy ty? – Proč tebe pán buoh stwořil? – Proč tě stwořil rozumnee stwořenie? – Proč gsy smrteelnee? – Co gest hřiech adamuow? – Co gest zákon hřiecha? – Ktere gsy ty wiery? [...]. 	<ul style="list-style-type: none"> – Co gsy ty? – Proč tebe pa(n) Buoh stwořyl? – Proč gsy smrteelny učiněn? – Kterak ty gsa w hřiechu a w smrti narozen / muožess spasen býti, a do žiwota wěčného wgijti / poněwádž me nečistého a hřiessného k Bohu nepřijgde? – Ktereho gsy ty náboženstwie? – Gsyli prawý křestia(n)? – Powězmi člawěk hest křestian. – Kterak napočaatku Cierkwe slauli křestianě? – Co gest vlastnieho a náležítého křestianu? [...].

Znaczącej zmianie ulega także ogólny układ dzieła: w wersji Łukasza *Cre-do* wyprzedza Dekalog, *Naučenie* zaś stawia przykazania na pierwszym miejscu. Było to niewątpliwie wynikiem naśladowania pewnego, posiadającego konkret-

ne uzasadnienie teologiczne, modelu: po ukazaniu się *Malego katechizmu* Lutra ewangelickie piśmiennictwo katechetyczne różnych odcieni zdominował model, w którym wprowadzenie do nauki wiary rozpoczyna się właśnie wykładem dziesięciu przykazań. Da się to stwierdzić m.in. na podstawie edycji *Konfesji* braterskiej z 1535 r.: artykuł „De Catechismo” wylicza podstawowe jednostki nauczania katechetycznego w kolejności Dekalog–*Credo*–modlitwa³⁴. Prawdopodobnie pod wpływem układu katechizmu Lutra i powstałej na jego podstawie tradycji także *Naučenie* najpierw przytacza same sformułowania przykazań, artykułów wiary i modlitwy, a dopiero potem podaje po kolei ich szczegółowy wykład. Wszyscy badacze zgodnie stwierdzają za czasów następcy Łukasza biskupa Jana Augusty (1500–1572) nasilenie w Jednocie wpływów luteranizmu. Dopiero później pod kierownictwem biskupów wykształconych na Śląsku i w Rzeszy Jednota skłania się coraz bardziej ku oglądom filipistów. I już pod koniec XVI w. oscyluje ona w kierunku ewangelików reformowanych³⁵.

Po rozważaniach o powinnościach różnych stanów (w wersji *Naučenia* nazywa się ten rodzaj inaczej: „Některa pįjsma [...] potřebná každemu čloweku kterýž chce podle zřiezenie božíeho wedomost a gistotu o swem spasenie mieti. A w něm podle miesta a powołanie sweeho hodné choditi”, k. 46v.) zamieszczono nowe, brakujące w trzeciej części *Otázek trojiejch* Łukasza rozdziały: *O Křijży a crpělivosti* (k. 63), *O Postu a Jalmužně* (k. 65) i *O Stawu swobodneem* (k. 67v.). Zrezygnowano zaś z omawiania przyczyn odłączenia się braci od Kościoła rzymskiego. Do charakterystycznych cech *Naučenia* można jeszcze zaliczyć znaczne zwiększenie liczby cytatów biblijnych i brak samodzielnego rozdziału o sakramentach. Pod tym względem katechizm z 1538 r. wciąż naśladuje tekst Łukasza, bo w trzeciej części *Otázek trojiejch* nauka o sakramentach podana jest w kontekście wykładu dziewiątego artykułu wyznania wiary.

Edycje *Naučenia* w języku czeskim z połowy XVI w. nie są obecnie znane. Można tylko domniemywać, czy należy do tej linii wymieniony przez Josefa Jungmanna, ale obecnie zapewne zaginiony *Katechysmus aneb naučení člowěka křest'. k užitku netoliko mládeže ale i lidem dospělejšího wěku obširněji sepsaný a znowu wytištěný* (Praha: Jan Kantor, 1546, 8°; wznowiony także w 1556 r.)³⁶. Jest to poszerzony przedruk jakiejś edycji wcześniejszej („obširněji sepsaný a znowu wytištěný”). Godne uwagi jest używanie nazwy „katechizm” zamiast

³⁴ Patrz przedruk [w:] *Bekenntnisse der Böhmischen Brüder*, mit einem Vorwort von Erich Beyreuther und einer Einleitung von Alfred Eckert, Hildesheim; New-York 1979, k. 14–15; F. Hrejsa, *Dějiny Křestanství v Československu*, díl. V, Praha 1948, s. 63.

³⁵ J. Just, *Struktury informacyjne czeskiej Jednoty Brackiej*, s. 69–70; H. Karczyńska, *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII–XX wieku*, s. 34, 41; M. Strupl, *Confessional Theology of the Unitas Fratrum*, „Church History”, vol. 33, nr 3, 1964, s. 286–288.

³⁶ *Historie Literatury české*, nr 1251; nr 1261.

wcześniejszego „naučenje”, co można tłumaczyć orientacją Jednoty na ogólnie przyjęte w reformacyjnym piśmiennictwie owej epoki nazewnictwo.

Kolejne edycje katechizmu, należącego do linii *Spis tento Otázek trojich – Naučenje starodawnie*, ukazały się w języku niemieckim bez wskazania miejsca wydania i drukarni w 1554³⁷ i 1555 r.³⁸ pod tytułem *Catechismus der rechtgleubigen Behemischen Brüder*. Przekładu dokonał Johannes Gyrk (Jan Jiřík, zm. 1562). Wiadomo o nim niewiele. Zaproszony przez biskupa pomezańskiego Pawła Sperata (1484–1551) został mianowany w 1549 r. na synodzie pruskim pastorem, w roku 1555 brał udział w zjeździe w Koźminku, dwa lata później został członkiem ogólnej rady Jednoty, po 1557 r. pełnił funkcję pastora w Nidzicy i superintendenta luterańskiego³⁹. Swoją pracę poświęca Gyrk księciu pruskiemu Albrechtowi z zamiarem oczyszczenia Jednoty z ciągle kierowanych pod jej adresem zarzutów herezji⁴⁰, podkreślając, że wiernie oddaje aktualnie używany w Jednocie czeski katechizm („wier [katechizm] in Behemischer Sprach erklet, geleret, vnd sonderlich bey dem jungen volk getrieben vnd geübet wird”, s. 232). Zamieszcza Gyrk również przekład przedmowy z *Naučenja* pod tytułem *Vorrede der Eltesten Brüder, auff ihren Catechismus*.

Edycja niemiecka składa się z 187 pytań i odpowiedzi. Nie sposób na razie ustalić z całą pewnością, na jakim wydaniu oparł Gyrk swoje tłumaczenie. Używa on również nazwy „katechizm”, czyli rezygnuje z dotychczasowej tradycji braterskiej i wprowadza do *Naučenja* pewne zmiany, przeważnie strukturalne: Gyrk podzielił tekst na części, nadając mu bardziej przejrzysty układ i dodał wiele modlitw własnego autorstwa⁴¹. Zdanie Molnára, iż w tym wydaniu po raz pierwszy w katechetycznej tradycji Jednoty spotykamy rozdział o obowiązkach różnych

³⁷ Przedruk tekstu patrz [w:] *Deutsche Katechismen der Böhmschen Brüder*, s. 227–292. Cytuję w artykule za tym przedrukiem.

³⁸ Egz. Gdańskiej Biblioteki Miejskiej (sygn. B.o.425adl.1; BN, mf 5430).

³⁹ *Deutsche Katechismen der Böhmschen Brüder*, s. 226.

⁴⁰ R. Řičan, *Dějiny Jednoty bratrské*, s. 202.

⁴¹ Po wykładzie *Credo*: „Das wollestu vns, O Allergnedigster Herr Jhesu Christe, du ewiger Son des Lebendigen Gottes im Himelreich, frölichen verleihen, Auff das wir daselbst on auffhören mit frölicher Stimme, den Himlischen newen Lobgesang singen, Sprechende: Alleluia. Dann vnser Herre Gott der Allmechtige, regieret vnd herrschet, Lasset vns frewen vnd frölich sein, vnd jhm die Ehre geben, Amen” (s. 264–265) i na samym końcu: „Ewiger, Gerechter, vnd Barmhertziger Gott vnd Vater, der du vns deinen allerliebsten Son Jhesum Christum, im wort des heiligen Euangelij, geoffenbaret, vnd vns durch jn vnd seine heilige Erlösung, zu Kindern vnd Miterben des Ewigen lebens, hast angenommen, In dem wir auch allein Gerecht vnd fromm werden, vnd den Geyst der Warheit empfaßen, Wir bitten dich gantz hertzlich vnd Demütiglich, du wollest vns von jm nit lassen abweichen noch jrren, sondern das wir als die waren Weinreben in jm bleiben, vnd vil früchte bringen, vnd in teglicher vernewerung, vnsers gantzen lebens, dir alleine, mit verleugnung vnser selbst, vnd aller Weltrichen Lüste, one schedlichen jrthumm des Antichrists, vnd aller Ketzereyen, in der warheit vnd frölichen gewissen, dienen möchten, dadurch dein Name geehret vnnd von uns gepreiset werde, von nun an biss in Ewigkeit, Amen” (s. 292).

stanów⁴², nie odpowiada, jak stwierdziliśmy wyżej, rzeczywistości. Johann Christoph Koecher uważa, że Gyrk także niby dołączył do tradycyjnego katechizmu braterskiego wykład sakramentów⁴³. W edycjach z 1554 i 1555 r. tego rozdziału jednak brak. Chodzi w tym wypadku ewentualnie o samodzielny druk opublikowany w 1560 r. w królewieckiej oficynie Jana Daubmanna (zm. 1573) pod tytułem *Das ander theil des Heyligen Catechismi, Das ist: Lehre und Bericht von der Heyligen Tauff, Beicht, Vergebung (oder Auflöschung) der Sünden, und dem Abentmal des Herren*⁴⁴. Ujęta w sześćdziesięciu pięciu rozległych pytaniach i odpowiedziach nauka o chrzcie (pytania 1–7), spowiedzi (8–29), Wieczerzy Pańskiej (30–37) i usprawiedliwieniu (38–65) stanowi logiczne uzupełnienie tradycyjnego katechizmu braterskiego. Druk zawiera również parafrazę Modlitwy Pańskiej („Wie man das Vater unser einfeltig im Glauben und rechtem ernst Beten soll”, s. 346–349) i wiele tematycznie ułożonych sentencji ewangelicznych („Sprüche des Heyligen Evangelij”, s. 350–352).

Trzeba uznać za wciąż wymagające weryfikacji twierdzenie Františka Bednářa, iż późniejsze czeskie edycje katechizmu Jednoty wzorowały się wyłącznie na niemieckiej wersji Gyrka⁴⁵. Niezbędne jest w tym celu uważne zestawienie dostępnych obecnie tekstów z przelomu XVI–XVII w. zarówno z dziełem Łukasza, jak i z czeskojęzycznym wydaniem z 1538 r.

Mamy do dyspozycji przynajmniej dwie niedatowane edycje należące do linii *Spis tento Otázek trojich – Naučení starodawnie*, powstałe w okresie 1581–1609. Nieposiadający karty tytułowej egzemplarz KNM (sygn. 24 F 5) atrybuowany jest zazwyczaj jako druk oficyny w Kralicach. Jungmann, Bednář i czeska bibliografia datują go umownie na 1581 r.⁴⁶; można spotkać także bardzo wczesną datację – ok. 1564 r.⁴⁷. Mirjam Bohatcová uważa, że druk wyszedł spod prasy

⁴² A. Molnár, *Českobratrská výchova před Komenským*, s. 232.

⁴³ J. Ch. Koecher, *Catechetische Geschichte der Waldenser, Böhmischen Brüder, Griechen, Socinianer, Mennoniten und andere Secten und Religionspartheyen*, Jena 1768, s. 19–20.

⁴⁴ Patrz przedruk tego bardzo rzadkiego druku w antologii J. G. Ehwalta: „Die alte und neue Lehre der Bömischen und Mährischen Brüder, wie solche von den Ältesten der Brüdergemeinde von dem Johann Huß, Johann Gyrck, Johann Amos Comenius, Andreas Macher und Johann Gottlieb Elsner, in unterschiedenen Lehrbüchern böhmisch, lateinisch und deutsch vorgetragen worden, nebst einem niederländischen Catechismus und einigen Glaubensbekenntnissen der Waldenser”, Danzig 1756, s. 291–352. Nie udało się na razie stwierdzić źródeł tego dzieła Gyrka. Nie można jednak całkowicie wykluczyć, że sięgał on po rozważania Łukasza o sakramentach w drugiej części *Otázek trojich*.

⁴⁵ F. Bednář, *Obsahová stránka katechismů bratrských*, [w:] *Zásady Jednoty Českých bratří*, Praha 1939, s. 112.

⁴⁶ J. Jungmann, *Historie Literatury české*, nr 1304; Fr. Bednář, *Obsahová stránka katechismů bratrských*, s. 110; *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, Praha 1947, č. 3832.

⁴⁷ *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, č. 3831. W tym wypadku – oficyna wydawnicza Ivančice.

dopiero po 1594 r.⁴⁸. W swojej wcześniejszej publikacji na podstawie analizy zamieszczonych w katechizmie cytatów z Nowego Testamentu (przeważnie z listów św. Piotra apostoła) badaczka określa czas powstania katechizmu na lata 1594–1601, bo cytaty odpowiadają wydaniu Nowego Testamentu z 1594 r. w składzie *Biblii Kralickiej*⁴⁹. Ale druk KNM (24 F 5) wyszedł spod prasy na pewno przed 1609 r.⁵⁰. Druga edycja pod tytułem *Katechismus* ukazała się najprawdopodobniej też w Kralicach⁵¹.

W tych wydaniach z przełomu XVI i XVII w. da się zauważyć pewne cechy treściowe, które różnią je zarówno od wersji wcześniejszych, jak i od siebie. Egzemplarz KNM (24 F 5) zaczyna się od tradycyjnego dla owej linii czeskich katechizmów pytania „Co gsy ty?”. Znikają rozdziały o obowiązkach różnych stanów, także wprowadzone w *Naučeniu* z 1538 r. rozważania o *O Křijży a crpěliwości*, *O Postu a Jalmužně* i *O Stawu swobodneem*. W ich miejscu mamy nowy czwarty rozdział katechizmu – wykład sakramentów *O Služebnosti Krystových*, także dwa wyznania wiary (nicejskie i Atanazjusza), tekst spowiedzi powszechnej i wykład błogosławieństw ewangelicznych. Zauważmy na marginesie, że w protestanckich katechizmach brakowało zazwyczaj błogosławieństw jako elementu składowego nauczania katechetycznego. Wyjątek stanowiły pewne utwory katechetyczne i podręczniki elementarne⁵², także wczesne pouczenia braci czeskich, bo spotykamy błogosławieństwa w pierwszej części *Otázek trojiejch* Łukasza. Uzupełnia ten „większy” katechizm jego krótki wykład w postaci tzw. *Summary* (wrócimy do jej omówienia nieco później) i wykład „Ojciec nasz” pod tytułem *Krátké a velmi pěkné vysvětlení modlitby Páně*. Jungmann datuje samodzielne wydanie *Modlitby páně krátké* na 1589 r.⁵³, więc ten rok można przyjąć za termin *post quem* ukazania się drukiem egzemplarza KNM (24 F 5).

Są pewne argumenty przemawiające za wcześniejszym powstaniem edycji KNM (24 F 5). W druku NK (54 G 127) przed pierwszym tradycyjnym pytaniem „Co gsy ty?” spotykamy nowe pytanie o Bogu – „Co gest Pan Bůh?”, które we wszystkich późniejszych wydaniach tego tekstu pełni rolę wprowadzenia do

⁴⁸ M. Bohatcová, *Ediční program ivančické a kralické tiskárny bratrské*, „Z Kralické tvrže”, t. 10, 1978–1979, s. 20.

⁴⁹ M. Daňková [Bohatcová], *Cedule řezané na příjem knih z Kralické tiskárny*, „Časopis Matice Moravské”, R. LXVIII, Brno 1948, čís. 1–2, s. 88.

⁵⁰ M. Bohatcová, *Ediční program ivančické a kralické tiskárny bratrské*, s. 20.

⁵¹ Egz. NK, sygn. 54 G 127.

⁵² Z najwcześniejszych w tradycji zachodnioeuropejskiej można wymienić utwór katechetyczny nauczyciela z Augsburga Johannes Pincianusa (1477/78–1542) *Praecepta ac Doctrinae Domini nostri Iesu Christi, parvulis in ludis literariis tradendae* (Augusta 1529), z elementarzy – łacińsko-polski podręcznik *Elementaria Institutio Latini sermonis, et pietatis Christianae* (Kraków: Maciej Wirzbięta, 1575).

⁵³ *Historie Literatury české*, nr 1516.

wykładu całości⁵⁴. Zarówno KNM (24 F 5), jak i NK (54 G 127) zawierają samodzielny – czwarty rozdział *O Služebnosti Krystových*; w pierwszym wypadku chodzi tylko o wykład nauki o sakramentach, w NK (54 G 127) zaś owy rozdział został poszerzony i składa się już z trzech części: *Slowo Božj* (porusza jedno z kluczowych teologicznych zagadnień o relacji między Zakonem a Ewangelią), *Kljčowé* (chodzi o spowiedź, odpuszczenie grzechów, kary kościelne)⁵⁵ i *Swátosti* (czyli sakramenty). Warto nadmienić, iż w najwcześniejszym datowanym skrócie „większego” katechizmu – w *Summie* z 1600 r., brak jeszcze fragmentów *Slowo Božj* i *Kljčowé*; spotykamy je dopiero w edycjach późniejszych. W NK (54 G 127) zwiększeniu uległa również liczba symboli w aneksie do katechizmu: do wyznania nicejskiego i Atanazjusza dodano konstantynopolitańskie, efeskie i chalcedońskie. Egzemplarz NK (54 G 127) także zawiera *Summę* i *Krátké a velmi pěkné vysvětlení modlitby Páně / učiněné od gednoho pobožného a sšlechtného Muže, na žádost dobrého Přjtele*.

Wiele cech wspólnych z edycją NK (54 G 127) wykazuje *Katechysmus* ([Kralice], 1604)⁵⁶. Nie zawiera on co prawda aneksów w postaci *Summy* i wykładu modlitwy (co można tłumaczyć także złym stanem zachowania egzemplarza), lecz ma wszystkie nowe zagadnienia, które różnią NK (54 G 127) od KNM (24 F 5). Można więc pokusić się o przypuszczenie, że druk z 1604 r. to drugi egzemplarz NK (54 G 127). W każdym razie powstaje on później niż KNM (24 F 5).

W opisanych wyżej czeskich edycjach kralickich katechizm braterski przybrał swój kształt ostateczny i właśnie w takiej postaci drukowany był w czasach późniejszych. W tej wersji pytania wprowadzające połączone są w samodzielny rozdział zatytułowany *Přjstup k katechysmu, to gest, k obecnému křestanskému*

⁵⁴ W reformacyjnym piśmiennictwie europejskim rozważania o Bogu na wstępie katechizmu spotykamy dosyć rzadko; po raz pierwszy u zwinglianina Leo Juda (1482–1542) w bardzo wpływowych w późniejszej tradycji reformowanej *Fragen für die gar jungen Kinder* (ok. 1525/1527; przedruk [w:] *Der Heidelberg Katechismus und vier verwandte Katechismen (Leo Juds und Microns kleine Katechismen sowie die zwei Vorarbeiten Ursins). Mit einer historisch-theologischen Einleitung*, hsgb. von A. Lang, Darmstadt 1967, s. 111–116). Od pytania o Bogu zaczyna jedną ze swych rozpraw katechetycznych z 1548 r. również Melancton (*Supplementa Melancthoniana*, Abt. 5: *Philipp Melancthons Schriften zur praktischen Theologie*, Teil I: *Katechetische Schriften*, Leipzig 1915, s. 342–361).

⁵⁵ Rozważania „O władzy kluczy” wprowadzono po raz pierwszy w norymberskiej edycji *Malego katechizmu* Lutra z 1531 r. (A. Wantuła, *Przedmowa*, [w:] *Księgi wyznaniowe Kościoła luteranckiego*, Bielsko-Biała 1999, s. 32–33). Bodźcem do takiego ujęcia był zapewne pogląd Melanctona, który łączył władzę kluczy z absolicją, uważaną często przez niego za trzeci sakrament (F. Neuman, *Studien zum frühreformatorischen Schrifttum*, [w:] F. Lau, *Marcin Luter*, Warszawa 1966, s. 126).

⁵⁶ Egz. KNM, sygn. 37 G 29; *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, č. 3833; M. Bohatcová, *Ediční program ivančické a kralické tiskárny bratrské*, s. 20.

Učenj / pod Otázkami a Odpovědmi. Przejście logiczne między tym wprowadzeniem a wykładem stanowi nowa grupa pytań o cztery części katechizmu. Chodzi o Dekalog, wyznanie wiary, modlitwę i sakramenty. Po wykładzie Wieczerzy Pańskiej zamieszczone jest sześć punktów „Ceho gest potřebj k hodnému užjwánj Wečeře Páně”. Pewnej zmianie ulega także kolejność pytań w poszczególnych częściach (ich liczba sięga 203); znacznie zwiększona jest liczba cytatów biblijnych. Swoistym elementem tożsamościowym tych katechizmów jest wzmianka o mistrzu Janie Husie w kontekście rozważań, jak nazywa się zgromadzenie wiernych⁵⁷.

Do opisanej linii ewolucji katechizmu braterskiego da się zaliczyć m.in. czeskie wydania z 1608⁵⁸ i ok. 1615 r.⁵⁹. Z przedmów wynika, że teksty uległy pewnemu redagowaniu („dali sme ted’ opět ten katechismus Učení toho Summovních věcí [...] s vysvětlením a výkl’adem jeho kratičkým, pilně přehlédnutým a zkorigovaným”⁶⁰). Na początek XVII w. datowana jest także pewna edycja łacińska, znana tylko z późniejszego przedruku pod tytułem *Isagoge catechesis, sive introductio Doctrinam catholicam christianam, quaestionibus et responsionibus comprehensa*⁶¹. Do linii *Spis tento Otázek trojích – Naučení starodawnie* należy również dwujęzyczne czesko-łacińskie wydanie z 1616 r. Znana obecnie tylko w postaci XVIII-wiecznego przedruku *Catechesis Christiana, ad Institutendam piam Juventutem conscripta; in qua summa doctrinae Dei proponitur et explicatur. Ex Boëmico idiomate in latinum translata*⁶² zaczyna się jak *Naučení* z 1538 r. oraz edycja Gyrka od pytania „*Quaero ex te, quid es?*” i składa się tylko z 153 pytań i odpowiedzi (czyli jest pod względem objętości mniejsza od niemieckojęzycznych wydań królewieckich z 1554 i 1555 r.). Pozwala to przypuszczać, iż chodzi o przekład powstały na podstawie jakiejś wcześniejszej niż wydania kralickie z przełomu XVI–XVII w. czeskiej wersji katechizmu albo mamy do czynienia ze wznowieniem już krążącego w XVI w. tłumaczenia łacińskiego. O jego istnieniu wspomina Andrzej Węgierski w swojej historii reformacji pod 1532 r.: „*Anno 1532. [Bracia] doctrinae suae Evangelicae libellum, ex Bohemico*

⁵⁷ Patrz np.: *Katechismus*, [Kralice], 1604, s. 13.

⁵⁸ Patrz przedruk [w:] *Katechismus Českobratrský. Dle původního vydání z r. 1608 věrně otištěný*, Praha 1878 [=Českobratrská Bibliotéka. 2]. Edycja nie zawiera punktów o godnym przyjmowaniu Wieczerzy Pańskiej. Z tym tekstem nie jest tożsame współczesne wydanie katechizmu czesko-braterskiego, które powstało niby na podstawie tejże edycji z 1608 r. (*Der Böhmisches-Brüderische Katechismus, auf der Grundlage des Brüderischen Katechismus aus dem Jahre 1608 mit einihen Ergänzungen bearbeitet von T.B. Kašpar. Dritte Auflage mit deutscher Übersetzung.* Berlin–Neukölln 1992).

⁵⁹ [Katechismus], [?Kralice 1615] (egz. NK, sygn. 57 G 295; *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, č. 3834).

⁶⁰ *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, č. 3834.

⁶¹ Patrz [w:] *Die alte und neue Lehre der Bömischen und Mährischen Brüder*, s. 20–289.

⁶² Patrz *ibid.*, s. 21–243.

in *Latinum idioma conversum*”⁶³. Chronologicznie najpóźniejszy katechizm w ramach badanego okresu, należący do linii *Spis tento Otázek trojích – Naučení starodawnie*, ukazał się w 1633 r. w Lesznie (*Katechismus Wnowě wydany*⁶⁴). Zmiany treści są nieliczne: skrócono m.in. przedmowę, symbole przeniesiono do *Summy*, dodano do niej także krótkie pouczenie *Forma, a neb způsob zpovědi* (s. 223)⁶⁵.

Kilka słów należy powiedzieć o wielokrotnie wspomnianej wyżej *Summie*, drukowanej jako dodatek do katechizmów większych, ale także osobno. Będąc swego rodzaju streszczeniem owego katechizmu, *Summa* w znacznej mierze naśladuje układ i treść części trzeciej *Otázek trojích* Łukasza.

Rozległy katechizm czesko-braterski o objętości ponad 200 pytań i odpowiedzi był, zdaniem Molnára, niezbyt przydatny do katechizacji najmłodszych członków Jednoty, dlatego w końcu XVI w. układano adresowane do dzieci „výtahy” z tego tekstu⁶⁶. Nie da się z całą pewnością sprecyzować czasu powstania tych streszczeń; sięgają one ewentualnie czasów wcześniejszych, niż sądzono. Może należał do nich zaginiony obecnie *Katechismus neb obecné naučení pro obecný a sprostný lid, vytištěný na sexternu 16 lístků* (Ivančice: [Olivetský], 1531)⁶⁷. Jakis

⁶³ Andreae Wengerscii, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, s. 56.

⁶⁴ Egz. KNM, sygn. 37 G 30; *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, č. 3836. Razem z falą uchodźców czeskich po klęsce pod Białą Górą w 1620 r. do oficyny leszczyńskiej trafiła większość zasobów drukarskich z Kralic (jakkolwiek nie w komplecie!) (A. Kawecka-Gryczowa, *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 9, 1964, s. 223).

⁶⁵ Do badanej w niniejszym artykule linii *Spis tento Otázek trojích – Naučení starodawnie* z pewnością nie da się zaliczyć wielu ciekawych katechizmów czeskich powstałych w drugiej połowie XVI – na początku XVII w. Należy do nich *Katechismus Wjira / Učení / a vyznání / Swatých / Starých Učelnow a Mučednjikuow / od času Aposstolůw / nepochybně až do Čtyř Set Leth časijw nyněgssijch* [...], w Holomůcy u Jana Gúnthera, 1562 (egz. NK, sygn. 54 F 144). Zarówno układ dzieła (Dekalog – Ewangelia i wiara – modlitwa – chrzest – spowiedź – Wieczerza Pańska), jak i jego treść zdradzają protestanckie (luteranckie?) oblicze tekstu. Cechą charakterystyczną katechizmu jest zamieszczony w każdej odpowiedzi rozległy wybór cytatów z prac teologicznych. Zdaniem J. Jungmanna nie jest to dzieło oryginalne, lecz tłumaczenie (*Historie Literatury české*, nr 1273). Osobną grupę stanowią czesko i czesko-łacińskie wydania luteranckie z początku XVII w. powstałe ewentualnie w Brnie. Wersja dwujęzyczna ukazała się w 1608 r.: *Catechis(!): hoc est: Summa doctrinae Catholicae Christianae, per quaestiones et responsiones collecta. Katechismus. To gest: Summownj, obecné, Křestanské učenj / pod Otázkami a odpovědmi, [Velké Němčice]* (egz. KNM, sygn. 50 G 43). Bibliografia czeska podaje także (pomyłkowo?) datowaną na ten sam rok samodzielną czeską edycję (*Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, č. 3839). W 1616 r. ukazał się dosłowny przedruk tego katechizmu: *Katechismus. To gest: Summownj, Obecné Křestanské učenj / pod Otázkami a odpovědmi, sebrané Léta 1608. W nowě přehlđnuté a wytisštěné* (egz. KNM, sygn. 37 D 27). Jungmann uważa, że istniała jeszcze edycja z 1613 r. (*Historie Literatury české*, nr 1380). W dodatkach do katechizmów tej linii zamieszczano również pięć symboli, wybór modlitw i pieśni.

⁶⁶ A. Molnár, *Česko-bratrská výchova před Komenským*, s. 232.

⁶⁷ *Knihopis českých a slovenských tisků*, díl. II, část IV, č. 3829; A. Molnár, *Boleslavští bratři*, Praha 1952, s. 117; R. Řičan, *Dějiny Jednoty bratrské*, s. 134.

też 16-kartkowy („na ssestnácte listů maličká knijžka”) datowany na 1564 r. *Katechismus Menssii* opisał w XVI w. *de visu* jezuita Václav Šturm⁶⁸.

Wraz z „wyciągami” z większego katechizmu w XVI w. dużą popularnością cieszyły się też broszury małego formatu *Začátkové učení dítek křest'anských*⁶⁹, które wydawano później także po łacinie (*Christianae iuventutis instituendae rudimenta*). Zawierały one tylko sformułowania podstawowych jednostek katechetycznych, czyli Dekalog, *Credo*, Modlitwę Pańską, nowotestamentowe fragmenty o ustanowieniu sakramentów chrztu i Wieczerzy Pańskiej, modlitwy⁷⁰. Brak jakiegokolwiek wykładu nie pozwala zaliczyć owych prawie w całości zaginionych obecnie broszur⁷¹ do gatunku badanych przez nas „wyciągów” z katechizmu większego.

Najwcześniejsza datowana *Summa* ukazała się drukiem w małym formacie (12°) w praskiej oficynie dziedziców Daniela Adama z Veleslavína (1546–1599) w 1600 r. pod rozległym tytułem: *Summa Katechysmu / Přidání gsan Mrawowé / aneb naučenj potřebná, gak / Djtky hned Z mladí rawy a obyčeje dobré ano y začátky pobožnosti znáti, gim zwykati a wyučowati se magj. Item, Modlitby některé a Pjsnjčky k času rannjmu a večernjmu, též před gidlem y po gidle*⁷². *Summa* składa się z dwudziestu pięciu dość lakonicznych pytań i odpowiedzi. Wprowadzeniem do wykładu jest pytanie „Co slovo katechismus?”. Alodia Kawecka-Gryczowa wysunęła przypuszczenie, iż ewentualnie za wzór posłużył katechizm teologa luterańskiego i historyka Kościoła Dawida Chytraeusa (1530–1600) (pierwsze wydanie: Wittenberg 1551), który zaczyna się właśnie pytaniem *Quid est Catechesis?*⁷³. Dzieło Chytraeusa poza tym nie wykazuje żadnych podobieństw z czeską *Summą*. W reformacyjnym piśmiennictwie europejskim da się również spotkać wiele prac katechetycznych, w których rozważania o składzie i treści katechizmu pełniły funkcję ogólnego wprowadzenia⁷⁴.

⁶⁸ V. Šturm, *Krátké ozvánij*, s. 186–187; J. Jungmann, *Historie Literatury české*, nr 1278. Do tej linii nie należy opisany przez J. Jungmanna *Katechismus neb nawedení křest'anské kratičce* (Prostějov: Jan Günther, 1552; patrz: *Historie Literatury české*, nr 1256). Autorem tego dzieła był katolik, proboszcz katedry św. Wita Jindřich Scribonius (właściwie Pišek z Horšová).

⁶⁹ M. Bohatcová, *Ediční program ivančické a kralické tiskárny bratrské*, s. 16–17.

⁷⁰ J. Kubálek, J. Hendrich, F. Šimek, *Naše Slabikáře. Od nejstarší doby do konce století XVIII*, Praha 1929.

⁷¹ Czeska baza starodruków „Knihopis Digital” (www.knihopis.org) notuje jedyny znany bibliografii egzemplarz w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

⁷² Egz. NK, sygn. 54 G 245; J. Jungmann, *Historie Literatury české*, nr 1359. Przedruk tylko części katechetycznej, bez dodatków patrz [w:] A. Molnár, *Česko-bratrská výchova*, s. 232–237 (cytuję dalej w tekście za tym wydaniem).

⁷³ A. Kawecka-Gryczowa, *Kartka z dziejów Reformacji w Wielkopolsce*, [w:] *Munera Litteraria. Księga ku czci Profesora Romana Pollaka*, Poznań 1962, s. 115.

⁷⁴ Wymieńmy tu tylko najbardziej znaczące: U. Rhegius, *Catechismus Minor puerorum*, Wittenberg 1535; E. Sarcerius, *Catechismus per omnes quaestiones et circumstantias*, Marburg 1537; Ph. Melancthon, *Catechismus puerilis*, Erfurt 1540; zmieniona edycja: Ph. Melancthon, *Catechi-*

Katechizm jest podzielony na cztery części. Prawie jedną trzecią objętości (pytania od 3 do 11) zajmuje wykład Dekalogu połączony z podwójnym przykazaniem miłości, które rozpatruje się jako podsumowanie przykazań starotestamentowych. W składzie pierwszej części znalazły się również rozważania o istocie Boga i człowieka; dlaczego ludzie są śmiertelni; czy da się wypełnić Zakon Boży i na czym polegają jego funkcje⁷⁵; jak osiągnąć zbawienie. Odpowiedź na ostatnie pytanie służy jako przejście logiczne do części drugiej: „Samou pouhou milostí Boží skrze víru v Ježíše Krista, Pána našeho, kterýž učiněn jest nám od Boha i spravedlnost i posvěcení i vykoupení” (s. 235). Część druga (pytania 12–15) dotyczy wiary, podaje trzy rzeczy, które zawiera *Credo* i które znać powinien każdy wierny („Víra v jediného Boha v Trojici blahoslavené [...], víra o církvi svaté a služebnostech jejíj, užítkové té víry”, s. 236), omawia środki niezbędne do wzrastania w wierze („Nejpřednější služebnosti Páně, to jest slova Božího, jeho pilného poslušání od služebníkův věrných k hojnějšímu nabývání svého spasení”, s. 236) i znaczenie słowa „zbawienie”. Pytania od 16 do 19 stanowią wykład podzielonej na trzy części i siedem prośb Modlitwy Pańskiej, rozważania o stosownym miejscu i czasie modlitwy, o jej pożytkach. Ostatnia, czwarta część (pytania 20–25) porusza zagadnienie sakramentów: ich definicję i liczbę, istotę chrztu i Wieczerzy Pańskiej, co należy do godnego przyjmowania Ciała Krwi Pana: „Znovu narozenu býti, víry pravé, živé dojíti, život kající k nápravě Bohu i bližním hotový míti, v tom se zkušovati a zřízení svědectví toho všeho přijíti, a tělo Páně rozsuzujec s vážností náležitou pokrm a nápoj ten přijímati. A to pro rozkaz Kristů, připomínání jeho smrti, k práci dobré posilnění, utvrzení víry k důvodu lásky a pojištění naděje očekávaní věčného hodování, k němuž zdečině nás hodné Otec nebeský v Kristu, Synu svém milém, skrze Ducha svatého dopomáhati rač [...]” (s. 237).

smus puerilis, Wittenberg 1558; L. Lossius, *Summula Catechismi*, 1540, [w:] J. M. Reu, *Quellen zur Geschichte des Kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600*, Teil 1: *Quellen zur Geschichte des Katechismusunterrichts*, Bd. 3: *Ost-, Nord- und Westdeutsche Katechismen*, Abt. 2: *Texte*, Hälfte 2, Gütersloh 1920, s. 662; J. Pistorius, *Catechismi expositio ad certas methodi*, Hamburg 1550; B. Wolffhart, *Der kleine Catechismus Lutheri durch entliche kurzte vnd kindische fragstück erkleret, damit jhn die jugendt desto besser verstehen möge*, Leipzig 1559; *Fragstück vom nutz und gebrauch des Catechismi nach ordnung der sechs stück deselben angestellt*, [Württemberg] ok. 1577/1578.

⁷⁵ Piśmiennictwo reformacyjne rozróżnia trzy funkcje (albo sposoby działania) Zakonu: świecką (reguluje życie społeczne), teologiczną (uświadamia ludziom ich grzech) i normatywną (ustanawia normy postępowania dla wierzącego). Spośród nich pierwsze dwie akcentował w swym nauczaniu Luter, natomiast trzecią sformułował Melanchton (F. Melanchthon, *Examen eorum qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis, qua commendatur eis ministerium Evangelii*, [w:] idem, *Opera omnia*, t. I, Vittenbergae 1562–1564, s. 309–309v). Kalwinizm rozpatruje funkcje Zakonu w innej kolejności: teologiczna – świecka – normatywna (*Institutio Christianae Religionis*, II, VII, § 6–12).

Jak wspomnieliśmy wyżej, taki układ czwartej części odpowiada niedatowanemu drukowi kralickiemu sprzed 1604 r. (KNM 24 F 5); w późniejszych wydaniach zarówno katechizmu większego, jak i *Summ* rozważania o sakramentach uzupełnione są fragmentami *Słowo Bożj i Kljčowé*.

Do *Summy* w jej wersji z 1600 r. dołączony jest tekst spowiedzi powszechnej i wykład błogosławieństw ewangelicznych, także rymowane *Mravy ctnostné mládeži potřebné* prawdopodobnie autorstwa konseniora Jednoty i psalmisty Jerzego (Jíříego) Streyca (1536–1599), które w czasach późniejszych cieszyły się znaczną popularnością i weszły w skład słynnego podręcznika domowej pobożności *Kazatel Domownj* (Králowé Hradec nad Labem 1618) ułożonego przez biskupa Jednoty Matouša Konečného (zm. 1622)⁷⁶. *Novum* tego wydania *Summy* w kontekście katechetycznej tradycji czesko-braterskiej jest uzupełnienie katechizmu o wybór pieśni i modlitw na różne pory dnia. O ile pieśni w piśmiennictwie innych konfesji reformacyjnych drukowano w dodatkach do katechizmów stosunkowo rzadko, o tyle połączenie modlitw na różne pory dnia i czynności z wykładem podstawowych prawd wiary sięga jeszcze czasów *Hundertdreissig gemeine Fragstücke* (Wittemberg 1528) luteranina Johannes Agricoli, *Małego katechizmu* Lutra i *Drugiego katechizmu genewskiego* (1542) Jana Kalwina.

Wyżej zauważyliśmy, iż obie niedatowane edycje kralickie z przełomu XVI i XVII w. zawierały *Summę*. Z wydań samodzielnych można wymienić niedatowany egzemplarz KNM (36 G 23) bez modlitw i pieśni⁷⁷. Drukowano „wyciągi” z katechizmu większego w języku czeskim (Praha 1616⁷⁸; Leszno 1633), niemieckim (Kralice 1619)⁷⁹, także w wersjach wielojęzycznych: grecko-łacińsko-niemieckiej (Bremen: Johannes Wessel, 1613)⁸⁰ i grecko-łacińsko-czesko-niemieckiej (Bremen: Thomas de Villiers, 1615)⁸¹. Kolejne edycje *Summy* ulegają pewnym zmianom zarówno pod względem układu, jak i treści. Wiele pytań zostaje rozbudowanych i poszerzonych o pewne szczegóły, jak na przykład pytanie „Co gsy ty?”:

Praha 1600	Bremen 1615
„Stvoření Boží rozumné a smrtedlné” (s. 235)	„Stvořenj Božj, dussi rozumnau a nesmrtedlnau, w těle (nynj smrtedlném) magicý” (s. 300)

⁷⁶ M. Daňková [Bohatcová], *Cedule řezané na příjem knih z Kralické tiskárny*, s. 89.

⁷⁷ M. Bohatcová datuje go na 1601 r. (*Cedule řezané na příjem knih z Kralické tiskárny*, s. 88).

⁷⁸ *Deutsche Katechismen der Böhmischen Brüder*, s. 295.

⁷⁹ M. Bohatcová, *Ediční program ivančické a kralické tiskárny bratrské*, s. 20; *Cedule řezané na příjem knih z Kralické tiskárny*, s. 88.

⁸⁰ Mikrofilm nr 1566 Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel (dalej: HAB).

⁸¹ Egz. HAB, sygn. 917.78 Theol.; przedruk [w:] *Deutsche Katechismen der Böhmischen Brüder*, s. 296–315 (cytuję dalej w tekście za tym przedrukiem).

Poszczególne pytania są podzielone na dwa samodzielne (na przykład ostatnie „Čeho jest potřebi k hodnému uživaní večere Páně?”), dlatego edycje późniejsze składają się już nie z dwudziestu pięciu, lecz z trzydziestu pytań i odpowiedzi. W miejsce wykładu *Credo* według dwunastu artykułów wprowadzono podział wyznania wiary na trzy części. W końcowej części katechizmu *O Služebnosti Krystowych* rozważania o sakramentach (*Swátosti*) uzupełnione są fragmentami *Słowo Bożj i Kljčowé*. Zwiększeniu uległa liczba symboli w dodatkach: do wyznania nicejskiego i Atanazjusza dołączono konstantynopolitańskie, efeskie i chalcedońskie. Wiele wydań *Summy* zawiera również wykład Modlitwy Pańskiej. Wśród zmian znaczących wymienić należy nową definicję Wieczerzy Pańskiej:

Praha 1600	Bremen 1615
„Jest chléb a víno, od samého Krista slovy jeho ustavené, aby bylo tělem a krví jeho vydané vši církví k společnému jedení a pití na památku smrti jeho” (s. 237)	„Gest swátost, duchownjho wěřjčých w Krystu sycenj, záležegicý w společném požjwánj chleba, kterýž podlé wyswědčenj Krystowa, gest tělem geho, a kalicha kterýž podlé wyswědčenj Krystowa, gest krvj geho, na památku smrti geho” (s. 312)

KATECHIZMY CZESKOBRATERSKIE W RZECZYPOSPOLITEJ

Najwcześniejsza polska wersja katechizmu czeskobraterskiego ukazała się prawdopodobnie w 1568 r. w Krakowie pod tytułem *Katechism, to iest: krotka summa Pospolitego krześciańskiego Nabozenstwa, s Pisem swiętych zebrana, dla czwiczenia młodych Dzieatak a ludzi prostych, z Symbolami krześcianskimi, a modlitwami y piesnkami nabożnemi*⁸². Zaginiona obecnie edycja znana jest wyłącz-

⁸² Opublikowane w wersji polskiej kancjonały czeskie (Królewiec: Aleksander Augesdecky, 1554; Kraków: Maciej Wirzbięta, 1569) nie zawierały jakichkolwiek pouczeń katechetycznych. Nie było ich najprawdopodobniej także w zaginionej obecnie krótkiej wersji śpiewnika *Mały zbiór pieśni braci czeskich* [Kraków: Mateusz Siebeneycher, 1557; patrz: L. Finkel, *Bibliografia historii polskiej*, cz. 1, Warszawa 1955, nr 15047; J. Bidło, *Jednota Bratrská v prvím vyňnanství*, č. I (1548–1561), Praha 1900, s. 186; I. Warmiński, *Andrzej Samuel i Jan Seklucyan*, Poznań 1906, s. 459]. Na podstawie zaś przedmowy do krakowskiego wydania z 1569 r. wielu badaczy uważa, że śpiewnik nigdy nie istniał [A. Kawecka-Gryczowa, *Polskie Kancjonały protestanckie XVI w.*, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygn. WF II 505, cz. 1, s. 114 (mf BN 32931); G. Kratzel, *Die altpolnischen protestantischen Kantionalfrühdrucke*, „Die Musikforschung” 1965, Jahrgang XVIII, s. 257]. Nie ma także potwierdzenia, że ukazało się drukiem wydanie oficyny Wirzbięty z 1575 r., o którym w XVIII w. wspomina E. Oloff („Pieśni niektóre s Kancjonału wybrane, a ku Katechismu przyłożone”; patrz [w:] *Polnische Liedergeschichte von Polnischen Kirchen-Gesänge und derselben Dichtern und Übersetzern nebst einigen Anmerkungen aus der Polnischen Kirchen- und Gelährten-Geschichte*, Dantzig 1744, s. 256; G. Kratzel, *Die altpolnischen protestantischen Kantio-*

nie z pracy XVIII-wiecznego bibliografa Efraima Olofffa (1685–1735)⁸³. Według niezbyt szczegółowego opisu druk składa się z dwóch katechizmów, 139 pieśni (podanych w porządku roku liturgicznego) i lakonicznej części modlitewnej; przedmowa podpisana jest przez starszych Jednoty⁸⁴. Pierwszy (mały) katechizm podzielony jest na pięć części i zaczyna się pytaniem „Co jest katechizm?”; dalej następują rozważania o stworzeniu człowieka, o dziesięciu przykazaniach, na samym zaś końcu – o powinnościach chrześcijanina i wiele modlitw. Drugi (większy) katechizm oprócz wykładu zagadnień zawartych w pierwszym tekście podaje *Symbola* oraz osobny traktat (czyli *Abhandlung* w terminologii Olofffa) *De communicatione idiomatum*. Zdaniem bibliografa w tekście jest sporo bohemizmów,

nalfrühdrucke, s. 265) i że w rzeczywistości został przygotowany do druku ok. 1589 r. w Ostrorogu niejaki kancjonał, którego rękopis zaginął podczas pożaru (J. Th. Müller, *Hymnologisches Handbuch zum Gesangbuch der Brüdergemeine*, Hildesheim; New York 1977, s. 10).

⁸³ „Die Vorrede ist in Polen gemacht worden von obgedachten Predigern / die sich aber nicht genannt haben; sie geben zu verstehen / dass dieses eine Auflage sey. Er ist eingetheilt in einen kleinen und grössern; im kleinen sind fünf Hauptstück / die erste Frage ist / was ist der Catechismus? Die zweyte von der Erschaffung des Menschen; die dritte von H. Zehn Geboten etc. die letzte von denen Pflichten eines Christen überhaupt; darauf folgen Gebete. Der grössere Catechismus hat Erklärungen aller obberegter Hauptstücke / auch alle alte Symbola und eine besondere Abhandlung de Communicatione Idiomatum. Was nun das Gesangbüchlein betrifft / dasselbe hat 139 Lieder / welche sich mit dem Advent anfangen / und hernach unter ihren gewöhnlichen Titeln stehen. Die Verse in denen Liedern sind nicht abgetheilet / sondern gehen ohne Absatz fort / jedoch haben sie ein Zeichen §.; aus was vor einem Cantional sie genommen sind / und wer einige aus dem Deutschen übersetzt habe / das ist mit Fleiss verschwiegen worden; Orthographie und Reym ist alt / und in folgenden Zeiten verbessert worden. Eines ist hier sehr merckwürdig / welches weder in deutschen noch irgendeinem polnischen Gesangbuch gefunden wird / nemlich in dem Lied des seel. Lutheri Erhalt uns Hr. bey deinem W. davon hier eine doppelte Übersetzung befindlich / in der letzteren auch noch gebräuchlich ist / stehet dieses: Nawroć Turki y Heretyki, Syna twego przeciwniki, bekehr die Türcken und Hereticos, deines Sohnes Feinde; anstatt / und steur des P. u. T. M. etc. dagegen in denen jüngern und heutigen besonderes Thorn. poln. Cantionalen es heisset / nawroc wszystkie Heretiki, bekehr alle Hereticos etc. Das Exemplar, welches man vor sich hat / ist beynahe in den Händen eines groben Arianers gewesen / denn wo etwas von der H. Dreyeinigkeit im Catechismo vorkommt / da sind die Termini unterstrichen / pag. 2. ist wegen der Frage / was ist Gott? R. Gott der Herr ist Gott der Vater / Sohn u. H.G. etc. und wegen Matth.28. Jes. Cap.44 dazu geschrieben / probanda sunt ista testimonia in margine, nam aliud quiddam habent, und im Gesangbuch die Lieder vom H. Geist auf Pfingsten / und auf das Fest der H. Dreyfaltigkeit / gar ausgeschnitten worden; das Credo ist ziemlich nach dem Buchstaben Lutheri übersetzt worden / was den 1. v. betrifft / der andere aber nur von Anfang: Także też wiezimy w Jezu Krysta, w Syna iego iedynego który iest w Ocy przed wieki, rowny Bog we czci y w ocy etc. Es ist leichtlich mit dem Böhmischen zusammen zu halten / folglich daher übertragen worden. Im übrigen sind die allermeisten hier befindlichen Lieder nunmehr gantz unbekannt? (*Polnische Liedergeschichte von Polnischen Kirchen-Gesänge*, s. 257–259); K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XIX, Kraków 1903, s. 183; *Polonia Typographica Saeculi Sedecimi*, red. A. Kawecka-Gryczowa, z. X: *Maciej Wirzbięta*, Wrocław 1975, s. 6–7; M. Wiszniewski, *Historia literatury polskiej*, t. VI, Kraków 1844, s. 514.

⁸⁴ Wbrew tej ostatniej wzmiance Theodor Wotschke sądził, że była to publikacja wielkopolskich seniorów wyznania augsburskiego (*Erasmus Glitzner*, „Aus Posens Kirchlicher Vergangenheit”, 1917/18, s. 23).

wiele z pieśni zamieszczonych w części kancjonałowej w Polsce w ogóle nie jest znanych. *Credo* śpiewane to prawie dosłowne tłumaczenie z Lutra („Także też wierzymy w Jezu Krysta, w Syna jego iedynego który iest w Oycu przed wieki, rowny Bog we czci y w mocy”); podana jest także, ułożona przez wittenberskiego reformatora, pieśń *Erhalt uns Herr bei deinem Wort*, i to w podwójnym tłumaczeniu jednej ze zwrotek („Nawróć turki i heretyki” i „Nawróć wszystkie heretyki”)⁸⁵.

Podobne połączenie katechizmu z dość rozległą częścią kancjonałową było rzeczą nieznaną w czeskim piśmiennictwie tego okresu; skromny wybór pieśni w składzie katechetycznych pouczeń spotykamy we wspomnianej wyżej *Summie* dopiero na przełomie XVI–XVII w. W kancjonałach o proveniencji zachodniej drukowano w czasach późniejszych jako dodatek *Mały katechizm* Lutra. W Rzeczypospolitej zaś zwyczaj ten zadomowił się dość wcześnie, bo spotykamy takie połączenie już w śpiewniku, który ukazał się w Brześciu Litewskim u schyłku 1558 r. (tzw. *Kancjonał* Jana Zaręby)⁸⁶. Stało się to charakterystyczną cechą polsko-litewskich wydań kancjonałowych ewangelików reformowanych, ale także śpiewników umownie luteranckich, należących do tzw. linii Piotra Artomiusza (wydanie pierwsze: Toruń, Augustyn Ferber, 1587).

Wiele badaczy stawia pod znakiem zapytania istnienie krakowskiej edycji katechizmu braci czeskich. Kawecka-Gryczowa uważa, że Oloff się pomylił: w istocie chodziło o obecnie zaginiony tzw. *Katechizm krakowski*, który ukazał się w 1558 r. Był on – zdaniem badaczki – według wszelkiego prawdopodobieństwa przekładem jednego z utworów katechetycznych Kalwina i posłużył za wzór

⁸⁵ Chodzi o ułożoną w 1541 albo 1542 r. przez Lutra (część wstępna) i dopisaną w 1546 r. przez jego bliskiego współpracownika Justusa Jonasa (właściwie Jodokus Koch, 1493–1555) pieśń uważaną za najbardziej wojowniczą w repertuarze Lutra (*D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 35, Weimar 1923, s. 467–468). Druga zwrotka Lutra „und steur des Papsts und Türken Mord” została znacznie później zamieniona przez przywódcę ruchu pietystycznego w Saksonii Nikolausa Ludwiga von Zinzendorfa (1700–1760) na „und steur deiner Feinde Mord” (P. Veit, *Das Kirchenlied in der Reformation Martin Luthers. Eine thematische und semantische Untersuchung*, Stuttgart 1986, s. 75). Na podstawie tej pieśni prawdopodobnie Andrzej Trzeciecki (młodszy, przed 1530–1584) ułożył pieśń „Boże Oycze przy słowie twym / Racz nas zachować prawdziwym” [„Modlitwa powszednia do Trojce świętej przeciwko nieprzyjacielom Kościoła świętego” (Kraków: wdowa Wietora, 1549; patrz [w:] Andrzej Trzeciecki, *Dziela wszystkie*, t. 2: *Pisma polskie*, cz. I i II, oprac. S. Bąk, Wrocław, etc. 1961, s. 235)]. Wersja tłumaczenia Trzecieckiego („słum Turki i Heretyki”) została poprawiona już w kancjonałach nieświeskim z 1563 r. na „wszystki heretyki” [(*Katechizm albo krótkie w iedno miejsce zebranie wiary i powinności chrześcijańskiej*), Daniel z Łęczycy, Nieśwież 1563, k. F5v; egz. Biblioteki Uniwersyteckiej w Upsali, sygn. Obr.65.233, BN Fot.4.165].

⁸⁶ Kancjonał jest znany z opisu S. Kota, który korzystał z fragmentów odnalezionych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Królewcu: *Kancjonał Brzeski Jana Zaręby z 1558 r.*, „Reformacja w Polsce”, R. IX–X, 1939, s. 443–455. Sporządzone przez Kota fotokopie (zaginione po wojnie, ale potem częściowo odnalezione) ukazały się drukiem: J. Zaremba, *Pieśni chwał Boskich*, edycje przygotowały Barbara Brzezińska, Alodia Kawecka-Gryczowa, Kraków 1989.

dla późniejszej tradycji ewangelików reformowanych w Polsce i na Litwie⁸⁷. Dodatkowym argumentem potwierdzającym jej tezę jest ukazanie się w 1569 r., również w krakowskiej oficynie Macieja Wirzbięty (1523–1605), pełnej edycji kancjonału Jednoty: w tej perspektywie publikacja krótkiego wyboru pieśni w roku poprzednim wygląda bezsensownie.

Porównanie relacji Oloffa zarówno z katechizmami Kalwina, jak i późniejszą tradycją ewangelików reformowanych w Rzeczypospolitej pozwala jednoznacznie stwierdzić, iż druk krakowski ma z tą tradycją niewiele wspólnego. Razem z tym sporządzony przez Oloffa opis małego katechizmu w składzie edycji z 1568 r. (jakkolwiek dość skąpy i fragmentaryczny) pozwala spostrzec pewne cechy wspólne między nim a czeską *Summą*, która zaczyna się również od pytania „Co jest katechizm?”. Można więc zaryzykować twierdzenie, iż druk krakowski opierał się na którejś edycji czeskiej, należącej do opisanej wyżej linii *Spis tento Otázek trojich – Naučení starodawnie* i zawierającej także *Summę*. To mogłoby być potwierdzeniem tezy, że „wyciągi” z katechizmu większego powstają nieco wcześniej niż dopiero w drugiej połowie XVI w.

Oloff ewentualnie mógł się pomylić w kwestii daty; jednak w Jednocie już w połowie lat sześćdziesiątych rozważano możliwość wydania braterskiego katechizmu w języku polskim. Wspominał o tym brat Jerzy Izrael (ok. 1505–1588) na zjeździe w Krzcięcicach (14–16 XII 1556): „My przy tym katechizmu [...] nie mały niedostatek cirpimy, iż nie jest przełożony z czeskiego na polskie. [...] sam stać będę, aby był w krótkim czasie wydan, bo aczkoli już jest gotowy egzemplarz polski, wszak by jeszcze potrzeba nieco emendować”⁸⁸. Czyli już w roku 1556 bracia dysponowali jakimś przekładem i zamierzali kontynuować pracę nad jego doskonaleniem. Druk krakowski z 1568 r. (jeżeli naprawdę istniał) mógł być więc urzeczywistnieniem przedsięwziętych przez braci starań.

Problem opracowania katechizmu nie był w pewnym sensie zadowolająco rozstrzygnięty – świadczą o tym kolejne próby jego ułożenia w języku polskim. Należy do nich powstały w rękopisie w Ostrorogu i datowany na 1605 r. *Katechism pospolity Zborow Ewangelickich ktore sa w Polsce y w Litwie y w Panstwach ym należących nowo wypolerowany*⁸⁹.

Już nazwa wskazuje na to, że chodzi o poprawioną wersję tradycyjnego katechizmu, z którego korzystano nie tylko w Jednocie braci, ale i w innych wspólnotach ewangelickich. „Do czytelnika Laskawego przemowa” rzuca nieco światła na historię tego tekstu i jego ewentualne źródła. W 1555 r. na zjeździe w Koźminku ewangelicy „od Braciei Czeskich [...] wzięli ich językiem spisany Katechism

⁸⁷ A. Kawecka-Gryczowa, *Polskie kancjonały protestanckie XVI w.*, cz. 1, s. 116.

⁸⁸ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, oprac. M. Sipayłło, t. 1 (1550–1559), Warszawa 1966, s. 137.

⁸⁹ Miejska Biblioteka Publiczna im. E. Raczyńskiego w Poznaniu, rkps 47, k. 13–24 (cytuję dalej w tekście jako rękopis raczyński).

y Cantionał. Ktory na nasz Polski język byl roznie wykładany, z odmienianiem a opuszczaniem niektórych questij, abo tez z przydaniem według occasij, y według darow Ducha S. z dopelnianiem rzeczy potrzebnych. Tak zez naszego wieku roznych exemplarzow we zborzech roznych [...] sześć albo siedm exemplarzow się w Polsce y w Litwie naiduje. A drugie, zwłaszcza poslednieisze, y samey z sobą w disposicy a w traktowaniu rzeczy niezgodne. A coż z drugiem i Katechismy” (k. 14).

W innym miejscu wysunęliśmy już hipotezę, że ów tekst, który rozwinął się na podstawie otrzymanego od braci w Koźminku katechizmu i był w obiegu zarówno w zborach małopolskich, jak i na Litwie, to spotykany w składzie ewangelickich kancjonałów, liczący dwadzieścia parę pytań katechizm z wprowadzającym pytaniem „Coś ty jest?”⁹⁰. Rękopis raczyński, wyliczając sześć albo siedem egzemplarzy, ma na uwadze właśnie kolejne przedruki *Coś ty jest?*, który w rzeczywistości ulegał z czasem pewnym zmianom treściowym.

Zamiarem redaktorów rękopisu raczyńskiego było ułożenie wersji ujednoczonej („zdało się nam za rzecz słuszną postarać się też o jednaki exemplarz Cathechismu”, k. 14); w tym celu „ze wszystkich tych Katechismow Polskich, (a nawet y łacinskich Ewangelickich niemijając) [...] jako nasummowniei [...] zgromadziwszy pilnie tę summę nabozenstwa naszego Chrzescianskiego nie tylko dla dzieatek, ale y dla dorosłych” (k. 14v.). Z tej deklaracji wynika, że w trakcie sporządzania rękopisu raczyńskiego sięgano m.in. po różne edycje *Coś ty jest?*, ewentualnie korzystano i z opisanego przez Oloffa wydania z 1568 r. (jeżeli rzeczywiście istniało). Pod znakiem zapytania pozostaje jedynie, czy katechizm, który bracia przekazali Małopolanom w Koźminku, i tłumaczenie polskie, o którym w 1556 r. wspomina Izrael (i które mogło być podstawą opisaną przez Oloffa edycji), są tożsame. Jeżeli odpowiedź brzmi pozytywnie, powstały w Ostrorogu rękopis powinien mieć wiele wspólnego z należącymi do linii *Spis tento Otázek trojich – Naučenje starodawnie* katechizmami i tradycyjną czeską *Summą*.

Katechizm w wersji rękopisu raczyńskiego składa się z pięciu części: Dekalog – Wiara – Modlitwa – sakramenty i klucze – powinności chrześcijańskie, zawiera razem czterdzieści pięć pytań i odpowiedzi. Ten układ odpowiada opisanemu przez Oloffa układowi małego katechizmu w składzie krakowskiego druku: pięcioczęściowa struktura z podaniem powinności na końcu. W obu wypadkach katechizm zaczyna się od rozważań o stworzeniu człowieka, po których następuje wykład Dekalogu, w środkowej części tekstu znajduje się passus „Co jest Pan Bóg?”. Brak jest pytania wprowadzającego „Co jest katechizm?”, ale w tym miejscu rękopis raczyński zamieszcza pytanie analogiczne „Nabozenstwa naszego Chrzescianskiego summa albo Katechism co w sobie zamyka?” (k. 16).

⁹⁰ M. Korzo, *W sprawie jednego z XVI-wiecznych katechizmów kalwińskich w Rzeczpospolitej, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”*, t. 51, 2007, s. 177–198.

Nie mamy do dyspozycji opisanego przez Oloffa wydania, porównanie zaś tekstu raczyńskiego z *Summą*, będącą – jak przypuszczamy – podstawą małego katechizmu w składzie druku krakowskiego z 1568 r., pozwala z całą pewnością stwierdzić ich duże podobieństwo⁹¹. Z dwudziestu pięciu pytań i odpowiedzi *Summy* (edycja z 1600 r.) spotykamy w rękopisie dwadzieścia, jakkolwiek czasami w wersji nieco zredagowanej, skróconej albo poszerzonej, w poszczególnych wypadkach – w nieco innej kolejności. Tytułem przykładu przytoczmy fragment reasumujący wykład Dekalogu⁹²:

Racz. 47	Summa 1600
<p>„– Dla czegoz tedy P[an] Bog Zakon przykazał swoich wydac raczył?</p> <p>– Dla tego yzby przez nie nąm ludziom wolą a sprawiedliwość swa wieczną objawił: takže tesz zebý nas grzesnikami, a tych przykazał przestępcami byc ukazał: a bojazn sprawiedliwego sądu swego y naszego wiecznego potępienia przed oczy postawił: ku uznaniu samych siebie ku pokorze, ku skrusze, y prawdziwei pokucie pobudził: zebý kazdy człowiek będąc Zakonem Bozym obwiniony, a osądzony szukał miłosierdzia Bozego. I po dopytaniu sie a przyjęciu laski Bozey zbawiennei, a sprawiedliwości jego, wiedzieli jako zywot swoy prowadzić. Co czynic, a czego sie strzec” (k. 17–17v.)</p>	<p>„– K čemu sou nám tedy ta přikázání, poněvadž skrze ně milosti a hodnosti k životu věčnému dojiti nemůžeme?</p> <p>– K tomuto jsou nám potřebná: jedno, abychom skrze ně vůli Boží věčnou, lidem na počátku přistvořenou a k plnění dlužnou poznávali; druhé, tudy ku poznání samých sebe, ku pokoře a k pravému pokání vedeni i k hledání milosti Boží vzbuzeni byli; třetí, abychom i po přijaté milosti věděli, jak živi býti, co činiti a čeho se varovati” (s. 235)</p>

W trakcie redagowania na pewno korzystano także z większego katechizmu należącego do linii *Spis tento Otázek trojích – Naučení starodawnie* (może z drugiego katechizmu w składzie polskiej edycji z 1568 r.): siedem pytań i odpowiedzi, które nie mają odpowiednika w *Summie*, pochodzi właśnie z tej linii (w niemieckojęzycznej wersji Gyrka z 1555 r. są to ustępy 5, 7, 18, 28, 83–84, 107–108, 125⁹³, ale w nieco innej kolejności). Pytanie „Co jest Pan Bóg?”, jak wspomnieliśmy wyżej, w kralickich edycjach z przełomu XVI–XVII w. zamieszczano zazwyczaj na samym początku, zaś rękopis raczyński zachowuje je w środ-

⁹¹ Jolanta Dworzaczkowa już zwróciła uwagę na to, że katechizm raczyński – „to po prostu zawierające liczne bohemizmy tłumaczenie katechizmu czeskiego” (*Bracia czescy w Wielkopolsce w XVII XVII wieku*, Warszawa 1997, s. 49), nie precyzując co prawda, o jaki właściwie czeski tekst chodziło.

⁹² Wyróżnienia zaznaczają zbieżności tekstów. Wyróżnienie tekstu kursywą w cytatach pochodzi od autorki artykułu.

⁹³ Numeracja pochodzi od wydawcy katechizmu Gyrka.

kowej części tekstu (jak Gyrk i *Naučenje starodawnie*); może to świadczyć, że sięgano do wcześniejszych niż kralickie edycji tej linii.

Liczne ustępy pochodzą z ewangelickiego *Coś ty jest?*, i to w wersji wileńskich wydań z 1581, 1594, 1598 albo 1600 r. (są identyczne), zredagowanych ewentualnie przez seniora zborów litewskich Stanisława Sudrowiusza (ok. 1550–1600)⁹⁴. Do najbardziej znaczących należy passus o podziale przykazań Dekalogu na dwie tablice (Racz. 47, k. 16v.–17) i szczegółowa odpowiedź na pytanie „Dziatki ludzi Chrześcijańskich mająli też być krzcone [...]?” (k. 20v.), którą można traktować jako polemikę z anabaptystami. Wykorzystaniem wersji Sudrowiusza można wytłumaczyć rozbudowanie pytania wprowadzającego uściśleniem o poznaniu siebie („*Powiedz mi znaszli ty sam siebie, coś ty jest?*”, k. 16). Tę wzmiankę zamieszcza po raz pierwszy właśnie Sudrowiusz; we wszystkich późniejszych wydaniach katechizm *Coś ty jest?* zaczyna się od tego zdania, które przypomina wstęp do *Institutio* Kalwina⁹⁵.

Nie udało się na razie zidentyfikować tekstów, na podstawie których redaktorzy rękopisu raczyńskiego układali naukę o sakramentach. W rozważaniach o spowiedzi (Racz. 47, k. 21v.) da się zauważyć pewne paralele z wydaniem Gyrka z 1560 r. (s. 326–327). Niewykluczone, że passus o sakramentach powstał niezależnie od jakichkolwiek źródeł i jednym z jego autorów (albo jedynym) był biskup Jednoty Szymon Turnowski (1544–1608). Wskazuje na to nazwanie trzymających się zasady transsubstancjacji w pojmowaniu obecności Chrystusa w chlebie i winie „Kapernaitami” (Racz. 47, k. 22). Jak spostrzegł Wojciech Sławiński, tego niezbyt rozpowszechnionego w reformacyjnym piśmiennictwie porównania używał Turnowski niejednokrotnie, m.in. w swej pozostałej w rękopisie rozprawie *Sarmata [...] de sacramento Coenae Domini* (Racz. 49, k. 65)⁹⁶.

⁹⁴ M. Korzo, *W sprawie jednego z XVI-wiecznych katechizmów kalwińskich w Rzeczypospolitej*, s. 189–190.

⁹⁵

<i>Katechism albo krotkie w iedno mieysce zebranie wiary [...]</i> , Wilno 1594.	<i>Institutio Christianae Religionis [...]</i> , w: <i>Ioannis Calvinii opera quae supersunt omnia</i> , vol. 2, Brunsvigae 1864.
„Gdyż wszytka nasza mądrość Krześcijańska w tym należy, abysmy Pana Boga znali y sami siebie <...>” (k. A)	„Tota fere sapientiae nostrae summa, quae vera demum ac solida sapientia censeri debeat, duabus partibus constat, Dei cognitione et nostri” (col. 31)

⁹⁶ *Toruński Synod Generalny z 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002, s. 145. Badacze zgodnie twierdzą, że S. B. Turnowski konsekwentnie dążył do zahamowania wpływów kalwińskich na Jednotę (J. Bidlo, *Vzájemný poměr české a polské větve Jednoty bratrské v době od r. 1587–1609*, „Časopis Matice Moravské”, nr 41–42, Brno 1917–1918, s. 163; J. Dworzaczkowa, *Bracia czescy w Wielkopolsce*, s. 47–48). Uważne porównanie wykładu nauki o sakramentach w katechizmie raczyńskim, rękopiśmiennych traktatach

Pod znakiem zapytania stoją również źródła ostatniej części katechizmu raczyńskiego – o powinnościach chrześcijańskich. Wylicza on szesnaście „stanów”: „panowie, poddani, duchowni przełożeni, słuchacze, rodzicy, dziatki, panicky y panienski stan, małzenski stan, wdowy, gospodarze, sludzy a czeladz, kupcy i rzemieśnicy, żołnerze, bogaci, ubodzy, wszyscy w pospolitości” (k. 22v.–23v.). Owa część nie odpowiada pod względem treści ani *Haustafel* Lutra, ani powinnościom stanów w katechizmach linii *Spis tento Otázek trojich – Naučení starodawnie* (układ tego rozdziału w opisanym przez Oloffa druku nie jest znany). Nie wchodząc w szczegóły historii *Haustafel* w XVI-wiecznym piśmiennictwie reformacyjnym, zauważmy tylko, że takie „stany”, jak kupcy i rzemieślnicy, żołnierze, bogaci, ubodzy, spotykamy w różnych wersjach *Haustafel* tylko sporadycznie i pojedynczo, razem zaś, oprócz katechizmu raczyńskiego, w rozprawie *De modo vivendi fidelium* kanclerza uniwersytetu paryskiego Jana Gersona (1363–1429)⁹⁷ i w drugiej poprawionej edycji *Ordynacji kościelnej* dla Palatynatu Reńskiego z 1601 r.⁹⁸ Tradycyjnie *Haustafel* składał się wyłącznie z cytatów biblijnych i nie zawierał jakiegokolwiek komentarza; wersja katechizmu raczyńskiego należy do rzadkich wyjątków, bo prawie nie odwołuje się do tekstów Pisma Świętego I pod tym względem ma wiele wspólnego z rozprawą Gersona⁹⁹.

Można tylko domniemywać, dlaczego rękopis raczyński nie stał się podstawą dla późniejszych wydań drukowanych. Może dlatego, że opierał się na wielu źródłach, odbiegając nieco od pierwotnego tekstu braterskiego. Kolejna próba opracowania czesko-braterskiego katechizmu w języku polskim przypada też na początek XVII w. Wspominają o tym uchwały synodu w Lipniku (30 IX 1608): „Konfesyją i Katechizm tłumaczyć ma z czeskiego na polskie br. Maciej”¹⁰⁰, czyli

---

Tuwnowskiego i współczesnym im katechizmie ewangelickim może rzucić więcej światła na istniejące wtedy różnice dogmatyczne.

⁹⁷ *Œuvres complètes*, vol. VIII: *L'œuvre spirituelle et pastorale (399–422)*, Paris 1971, s. 1–5. Rozprawa ukazała się drukiem w 1513 r. w Wittenberdze i stała się modelem dla *Haustafel* Lutra (Ch. Weismann, *Die Katechismen des Johannes Brenz*, s. 411).

⁹⁸ *Die Evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, hsgb. von Emil Sehling, Bd. XIV: *Kurpfalz*, Tübingen 1969, s. 556–603.

⁹⁹ Za przykład podobnego wykładu powinności może posłużyć *Haustafel* w składzie *Ordynacji kościelnej* dla Strasburga z 1598 r. (*Die Evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Bd. XX: *Elsass*, 1. Teilband: *Straßburg*, bearbeitet von Gerald Dörner, Tübingen 2011, s. 624–628) i pojedyncze katechizmy, na przykład: Jodocus Willich, *Totius Catecheseos Christianae Expositio*, Francoforti ad Viadrum, 1551. W przedmowie autor wymienia rozdział *Piae vitae institutio* jako niezbędną część składową każdego utworu o charakterze katechetycznym (J. M. Reu, *Quellen zur Geschichte des Kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600*, Teil 1, Bd. 3, Abt. 2, Hälfte 1, Gütersloh 1916, s. 138, 165–178).

¹⁰⁰ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4: *Wielkopolska 1569–1632*, Warszawa 1997, s. 192. W przypisach podana jest mylna informacja, że przekład ukazał się w 1619 r. w Gdańsku.

senior Jednoty braci czeskich w Wielkopolsce Maciej Rybiński (1566–1612)¹⁰¹. W postaci drukowanej przekład ukazał się dopiero w 1618 r., więc praca zmarłego sześć lat wcześniej Rybińskiego prawdopodobnie nie została zaaprobowana i była korygowana ponownie lub tłumaczenie nie zostało ukończone za jego życia.

Katechizm, k woli zaprawującym się w Nabożeństwo Chrześcijańskie / nowo wydany został opublikowany pod osobnym tytułem w składzie wydania *Psalmy Monarchi y Proroka Dawida: przekładania X. Macieja Rybińskiego znowu przezyrzane y wydrukowane* (Toruń: Augustyn Ferber, 1618)¹⁰², w jego redagowaniu brał czynny udział senior braci czeskich w Wielkopolsce Jan Turnowski (1567–1629). Stronę tytułową katechizmu zdobią cytaty z Listu do Efezjan 6, 4 („Oycowie wychowywajcie dzieci wasze w Nauce y w Karności Pańskiej”) i Augustyna („Czym jest Xiądz na Kazalnicy: tym każdy Gospodarz w domu swoim. A jako Nauczyciel ma rachunek oddać z Owiec swych w Dzień Ostateczny; Tak y ty z Dziełek y z Czeladki swojej rachunek dasz Sprawiedliwemu Sędziemu. przetoż pilnie się na to oględuy / abyś w tey rzeczy nie był niedbałym znaleziony”). Wykład katechizmu poprzedza graficzne przedstawienie jego treści w postaci schematu „Cząstki naprzędnieysze Nabożeństwa Chrześcijańskiego”, do których należą „Boże Przykazanie, Wyznanie Wiary, Modlitwa Pańska, Chrzest, Absolutia, Wieczera Pańska, Pięciory Symbola, Nabożeństwo, Napomnienia Wszystkim Stanom służące”. Po schemacie następuje krótkie wyjaśnienie ogólnego układu katechizmu: „Cząstki Naprzędnieysze Nabożeństwa Chrześcijańskiego [...] dzielą się na dwoje. Abowiem pierwsze trzy [...] uczą nas Powinności / ktoremi każdy Człowiek / chceli być zbawion ma być ozdobiony. Te Powinności krotkimi słowy wyraził Apostoł S. Paweł 1. Cor. 13. v.13. *A teraz, pry, trwa Wiara / Nadzieja / Miłość / te trzy rzeczy* etc. y Augustin in Enchiridio ad Laurentium. Drugie trzy / to jest / Chrzest Święty / Klucze Krolestwa Bożego / Święta Wieczera Pańska / w ludziach cnotami pomienionemi ozdobionych łaskę Bożą pieczętują / y o wiecznym żywocie upewniają” (k. A–Av.).

Po tym uzasadnieniu podane są razem sformułowania wszystkich sześciu wymienionych części katechizmu, czyli teksty Dekalogu, *Credo*, Modlitwy Pańskiej, nowotestamentowe ustępy o ustanowieniu sakramentów i władzy kluczy (k. Av.–A5v.). Część ostatnia nazywa się *Świątość Ciała y Krwie Pańskiej*, jakkolwiek w samym tekście używa się określenia „Wieczera Pańska” – właśnie ono miało przewagę w piśmiennictwie ewangelików reformowanych tego okresu¹⁰³.

¹⁰¹ J. Bidlo, *Vzájemný poměr české a polské větve Jednoty bratrské v době od r. 1587–1609*, s. 131.

¹⁰² Egz. BN, sygn. XVII.1.1140–41.

¹⁰³ I. M. Winiarska, *Słownictwo religijne polskiego kalwinizmu od XVI do XVIII wieku na tle terminologii katolickiej*, Warszawa 2004, s. 311.

„Quaestie krotkie katechizmowe z odpowiedziami porządnyymi” (razem trzydzieści sześć, k. A6–A12v.) rozpoczynają się od tradycyjnego dla czeskich *Summ* wprowadzającego pytania „Co jest katechizm?”. Toruńska edycja stanowi w istocie i nieco poprawioną, i poszerzoną wersję *Summy*¹⁰⁴. Pewne poprawki są natury drugorzędnej, bo nie zniekształcają treści pierwotnej; inne zaś należą do bardzo znaczących. Wiele wskazuje na to, że w trakcie przekładu uwzględniano także rękopis raczyński. Zmianie ulega ogólny układ katechizmu: czteroczęściowy w *Summie* i pięcioczęściowy w wersji raczyńskiej został zastąpiony układem sześcioczęściowym, bo obydwie sakramenty i absolucja rozpatrywane są jako samodzielne składniki. Rozważania o obowiązkach różnych stanów ukazały się poza katechizmem, stanowiąc samodzielny do niego dodatek. Kolejność rozpatrywanych pytań wygląda następująco¹⁰⁵:

<i>Summa</i> 1615	Toruń 1618
(1) Co slove katechismus?	(1) Co jest Katechizm?
(2) Kolik gest částek katechismu?	(2) Ktore są przednieysze Częstki tey Nauki?
(3) Ktera prwnj? [= Dekalog]	
(4) Gaka gest summa těch přikázanj?	
(5) Co gest Pán Bůh?	(3) Co jest Pan Bog?
(6) Co gsy ty?	(4) Co jest Człowiek?
(7) Proč tě Pán Bůh stwořil?	(5) Dla czego ciebie Pan Bog Człowiekiem stworzył?
(8) Proč gsy smrtedlný?	(6) Dla czegożeś śmiertelny?
	(7) Przez co Człowiek może poznać że grzesznym jest?
	(8) Wylicźze te Przykazania Zakonu Bożego? [= 3 <i>Summy</i>]
	(9) W czym się te Przykazania Boże zamykają? [= 4 <i>Summy</i>]
(9) Můželi kdo z lidj přikázanj Božská cele wyplniti?	(10) Moželi człowiek wszystkie te Przykazania Boże doskonale wypełnić?
(10) Kčemu gsau nám tedy ta přikázanj, poněwadž skrze ně milosti a hodnosti k životu wěčnému dogjti nemůžeme?	(11) Dla czegoż Pan Bog Przykazania swe wydać raczył?

¹⁰⁴ Podstawą porównania jest edycja Bremen 1615.

¹⁰⁵ Numeracja pytań pochodzi od autorki artykułu.

	(12) Co jest Zbawienie? [= 15 <i>Summary</i>]
(11) Kterakž tedy člověk gsa hřjsný může k spasenj přijti?	(13) Jakož člověk grzesny může zbawion bý a spravedliwym się stać przed Panem Bogiem?
	(14) Co jest Pan Jezus Chrystus?
	(15) Kto jest prawdziwy Chrześcianin?
(12) Která gest druhá částka katechysmu?	(16) Wyznayže Wiarę Powszechną Chrześciańską?
(13) Co se w tom wyznánj zawjrá?	(17) Co się w tym Wiary wyznaniu zamyka?
(14) Čeho gest potřebj člověku, aby té wjry nabyti, w nj růsti a prospjwati mohl?	(18) Czego potrzeba człowiekowi aby wzrost pomnozenie brał w tej Wierze?
(15) Co rozumjš tjm slowem, Spasenj?	
(16) Která gest třetj částka katechysmu?	(19) Ktora Modlitwa jest nadoskonsza a Panu Bogu naprzyjemniejsza?
(17) Co w sobě zawjrá ta modlitba Páně?	(20) Co w sobie zamyka ta Modlitwa Pańska?
(18) Kdy slussj křest'anům Pánu Bohu se modliti, a na kterém mjstě?	
(19) Gaký gest vžitek modlitby?	(21) Jaki jest pożytek Modlitwy Świętej?
(20) Která gest čtvrtá částka katechysmu?	
(21) Co gsau služebnosti krystowj?	
(22) Kolik gest takových služebnostj?	
(23) Co gest Slovo Božj?	
(24) Co gsau kljčové krystowj?	
(25) Co gsau Swátosti?	
(26) Kolik gest swátostj od Krysta Pána vstavených?	(22) Ktore Sakramenta albo Swiátości od Chrystusa Pana Kościołowi postanowione?
(27) Co gest křest?	(23) Co jest Chrzest?
	(24) Kiedy y jako Chrzest Święty Pan Jezus postanowić raczył?
	(25) Ktorem ludziom Chrztem S. służono bý ma?
(28) Co gest Wečeře Páně?	(26) Co jest Wieczera Pańska?
	(27) Kto opisał Wieczera Pańską?

	(28) Dla czego Chrystus Pan Sacrament Ciała y Krwie swojej ustawić raczył?
	(29) Dla czego człowiek Chrześcianański ma używać Sacramentu Wieczerzy Pańskiej?
(29) Čeho gest potřebj k hodnému vžíwánj Wečeře Páně?	(30) Czego potrzeba ku godnemu pożywaniu tey Świętey Wieczerzy Pańskiej?
(30) Proč žádáš k stolu Páně gjtí, a wečeře geho vžíwati?	
	(31) Majáli tež jaki pożytek z pożywania tego Sacramentu ludzie niegodni?
	(32) Jestli tež Spowiedz albo Wyznanie grzechow nie tylko przed Pane(m) Bogiem ale y przed Szafarzem tajemnic jego potrzebna?
	(33) Powiedz mi formę albo Sposob takowey Spowiedzi?
	(34) Což dali ma czynić człowiek?
	(35) Mali tež człowiek pokutujícíy cale temu wierzyć / že w Niebie rozwiązany jest od grzechow swoich kiedy mu Sługa Boży rozgrzeszenie zwiastuje?
	(36) Jako się wierni Chrześcijanie w Społeczności Świętych zachować mają?

Można wymienić wiele cech różniących toruńską edycję od tradycyjnych czeskich „wyciągów” z katechizmu większego. Na samym początku zmianie ulega kolejność pytań: po drugim (o częściach katechizmu) czeska wersja przechodzi od razu do wykładu dziesięciu przykazań, gdzie na końcu stawiane są pytania o istotę Boga i człowieka oraz o to, dlaczego ludzie są śmiertelni. W polskim przekładzie owe rozważania poprzedzają Dekalog (tak samo jak w edycji opisaney przez Oloffa i w wersji raczyńskiej), a funkcję logicznego przejścia między nimi pełni pytanie „Przez co człowiek może poznać że grzesznym jest?”. W tym poprzedzającym wykład dziesięciu przykazań fragmencie wprowadzony jest nowy passus „Co jest człowiek? [Jest] stworzenie... od Boga *na jego wyobrazenie* uczynione” (k. A6v); owe uściślenie spotykamy już w rękopisie raczyńskim (k. 16). Słownemu rozbudowaniu ulega ustęp o śmiertelności:

<i>Summa</i> 1615	Toruń 1618
„– Proč gsy smrtedlný?	„– Dla czegożeś śmiertelny?
– Pro hřjch prwnjch rodičů w Rági: pro něžž se wssickni hřjssnj a smrtedlnj na swět rodj” (s. 302)	– Dla grzechu pirwszych Rodzicow w Raju / w ktory chytrością Diabelską przez węža w wiedzeni byli. Ztąd się już wszyscy grzesznymi y śmiertelnymi na świat rodziemy” (k. A6v.)

W tym miejscu można znowu zauważyć pewną analogię z wersją raczyńską („zdradą Szatanską [...] odwiedzeni”, k. 16v.). Po konstatacji, że wypełnienie Zakonu przekracza ludzkie możliwości następuje pytanie „Dla czegoż Pan Bog Przykazania swe wydać raczył?”, na które wersja czeska i polska dają nieco odmienne odpowiedzi: czeska powołuje się na trzy funkcje Zakonu, polska zaś przytacza tylko dwie, pomijając trzecią, czyli pojmowanie Zakonu jako reguły życia dla wierzącego („Abychom y pro přigaté milosti wěděli gak žiwi býti, co činiti a čeho se warowati”, *Summa* 1615, s. 302).

Przejęciem logicznym do wykładu wyznania wiary jest rozważanie „Co jest Zbawienie?” (k. A7v.; w czeskim tekście – w innym kontekście) i dwa nowe pytania. Pierwsze – „Co jest Pan Jezus Chrystus?” (k. A8) jest skróconą wersją rozważania „Kto jest zbawicielem ludzkim?” rękopisu raczyńskiego (k. 17v.). W odpowiedzi na nie poruszane jest zagadnienie dwóch natur w Chrystusie. Było to ewentualnie oddźwiękiem toczącej się w Rzeczypospolitej polemiki ze zwolennikami antytrinitaryzmu. Drugie nowe pytanie to „Kto jest prawdziwy Chrześcianin?” (k. A8). Odpowiedź na nie ma duże podobieństwo zarówno z wersją raczyńską (k. 17v.–18), jak i z większym katechizmem czesko-braterskim (w edycji Gyrka – „Was ein Christ ist?”, s. 236). Ale druk toruński, oprócz trzech podstawowych wymagań (prawdziwy chrześcijanin jest ochrzczony, wierzy w Chrystusa i naśladuje go), wprowadza jeszcze *passus* o jego usprawiedliwieniu („sprawiedliwości w Chrystusie Jezusie doszedzsy”, k. A8). Nieco rozbudowany jest ustęp „Co się w tym Wiary wyznaniu zamyka?” (k. A8–A8v.) i o wzrastaniu w wierze:

<i>Summa</i> 1615	Toruń 1618
„– Čeho gest potřebj člověku, aby té wjry nabyti, w nj růsti a prospjwati mohl?	„– Czego potrzeba człowiekowi aby wzrost pomnożenie brał w tey Wierze?

– Wszech služebnostj Páně, awssak neypředněgi slova Božjho, geho pilného poslauchánj od služebnjků wěrných, k hogněyssjmu nabýwánj swého spasenj” (s. 306)

– Dowiernego środzkow zbawiennych / od Pana Jezusa postanowionych zażywania: *żeby w Kościelech albo w Zgromadzeniach ludzi wiernych bywał / a tam Pieśni święte z inemi nabożnie śpiewał / Słowa Bożego słuchał / Modlitew gorących pomagał / świętości Ciała y Krwie Pana Jezusowey używał / a w tym wszystkim się uprzyymym Bożym Chwalcą być / jawnie oświadczał*” (k. A8v.–A9)

Wprowadzone do wersji toruńskiej w tym miejscu uzupełnienia znowu wykazują pewną analogię z większym katechizmem czesko-braterskim. Gyrk na przykład wymienia również pięć „środków” (*Mittel*), dzięki którym chrześcijanin „in Christenthumb zuneme, vnd erbawet werde”: „[...] ich durch den gegenwertigen Dienst des Göttlichen Worts, gnad vnd gaben, die mir zur Seligkeit nötig, erlange. Darnach, das ich auch Geystliche Gesenge vnd Psalmen, mit den andern Glaubigen Christen, Gott zu Lob vnd Dancksagung, singe, vnd sie in meinem herten betrachte. Zum dritten, das ich mit andern Christen, mein gebet für Gott auch einmütiglich thue. Zum vierdten, Auff das ich das Göttliche Wort höre. Zum fünfften, Das ich auch zu gelegner zeit, den Leib vnd das Blut vnsers Herrn Jhesu Christi, im heiligen Sacrament, empfahe” (s. 237).

W wykładzie Modlitwy Pańskiej wydania toruńskiego brak rozważań o stosownym miejscu i czasie modlitwy; owe fragmenty zostały eliminowane już z rękopisu raczyńskiego. Najwięcej rozbieżności między czeską *Summą* z 1615 r. a polską wersją z 1618 r. da się spostrzec w trzech końcowych częściach katechizmu. Rozdział *Služebnosti Krystowy*, poczynając od niedatowanego kralickiego wydania większego katechizmu NK (54 G 127), tradycyjnie zawierał „Słowo Bożj, kljčowé, a Swátosti”, jakkolwiek w datowanej na 1600 r. *Summie* brak jeszcze zarówno rozważań o Słowie, jak i o kluczach. Tekst polski „Słowa Bożego” nie uwzględnia, a także nie podaje ogólnej definicji sakramentu. Może to być świadectwem, że redaktorzy druku toruńskiego z 1618 r. korzystali nie z edycji z 1615 r., a z wcześniejszych wersji czeskiej *Summy*. Według przytoczonego na wstępie schematu toruńskiego wydania kolejność trzech ostatnich rozdziałów wygląda następująco: *Chrzest Święty, Klucze Krolestwa Bożego, Święta Wieczerza*. W tekście zaś nauka o „kluczach” znajduje się po wykładzie Wieczerzy; taki sam układ charakteryzuje już rękopis raczyński. Umieszczenie rozważań o spowiedzi między sakramentami było charakterystyczną cechą większości katechizmów ewangelickich wszystkich odłamów, w których zagadnienia pokuty i spowiedzi w ogóle nie zostały uwzględnione.

W kontekście sakramentu chrztu spotykamy dwa nowe pytania: „Kiedy y jako Chrzest Święty Pan Jezus postanowił raczył?” i „Ktorem ludziom Chrztem

S. słuźono być ma?"; przynajmniej drugie z nich można rozpatrywać jako odpowiedź na naukę zwolenników powtórnego chrztu: „Nie tylko dorosłym na wiarę Chrześcijańską przystawającym / ale y dziatkam z Chrześcian się rodzącym: Bo y Obrzeska wszystkim Synom Jzraelskim zaraz osmeo po narodzeniu dnia należała / y Piotr S. twirdzi że obietnica rodzicom uczyniona na ich się też potomstwo wściąga” (k. A9v.–A10).

Analogiczne rozważanie było już w wersji raczyńskiej (k. 20v.). Znacznie rozbudowany zostaje wykład Wieczerzy Pańskiej, jakkolwiek definicja sakramentu toruńskiego druku odpowiada *Summie* z 1615 r. Do nowych ustępów należą pytania: „Kto opisał Wieczerzą Pańską?” (k. A10–A10v.), „Dla czego Chrystus Pan Sacrament Ciała y Krwie swojej ustawić raczył?” (k. A10v.) i „Majali też jaki pożytek z pożywania tego Sacramentu ludzie niegodni?” (k. A11). Odpowiedź na ostatnie pytanie jest rozbudowaną wersją edycji raczyńskiej (k. 21).

W czeskiej wersji *Summy* rozważania o Wieczerzy zamykają katechizm. Toruńska edycja wprowadza w tym miejscu samodzielny rozdział o spowiedzi („Je-stli też Spowiedź albo Wyznanie grzechow nie tylko przed Panem Bogiem ale y przed Szafarzem tajemnic jego potrzebna?”, k. A11–A11v.) i podaje jej formę. Jak zauważyliśmy wyżej, tekst spowiedzi powszechnej spotykamy po raz pierwszy w składzie większego katechizmu czeskiego na przełomie XVI–XVII w.¹⁰⁶. W wydaniu polskim forma nie stanowi dodatku do katechizmu, lecz jest rozpatrywana jako jego część składowa. Sam tekst też ulega pewnemu rozbudowaniu:

KNM, 37 G 29	Toruń 1618
<p>„Zpovjdam se Bohu Otcy nebeskému, y Synu geho milému y Duchu swatému / gedinému Panu Bohu wssemohancýmu / ze wssech hřjchů mladosti a neumělosti mé / a zwlasse z hřjchu neywětssiho / w němž sem počat, y narozen / y z zakona geho / y ze wsseho owoce geho / y ze wssech mých hřjchů odtud posslých / w mysli, w řeci, w smyslech, y w skutčých / w obmesskánj dobrého / a w dopusstěnj se zlého / a skrze to zbawenj milosti sprawedlnosti, newinnosti, y swattosti, y wchodu do žiwota wěčného. A lituge toho wsseho / pokorně se geho swaté milosti, winen dawam / a prosým, aby se račil nade mnau Bůh Otec w milém Synu swém smilowati / a odpustiti mi wssecky hřjchy / a Duchem</p>	<p>„Spowiadam się Bogu Oycu Niebieskiemu / y Synowi jego miłemu / y Duchowi Świętemu / Jedynemu Panu Bogu wszechmogącemu / y przed tobą Sługą Bożym z moich grzechow / iżem z przyrodzenia mego człowiek grzeszny / zły a skażony / mający w sobie Zakon grzechu / y owoc zły jego: Zkąd grzechy rozmaite płyną / w miśleniu / w mowieniu / y w uczynkach złych przeciw Przykazaniom Bożym / których ja przestępcą jestem. Bo Pana Boga nie miłuje z całego serca: Słowa Bożego zamieszkawam / y nie pilnie go słucham; bliźniego też swego często obrażam / a w swoim wezwaniu nie chodzę przystoynie a godnie / rozmaitemi nieprawościami summienie obciążone mając.</p>

¹⁰⁶ Teksty spowiedzi zamieścił również Gyrk w swojej rozprawie z 1560 r.

Duchem Swatým nawsstjwiti / a dati mi nelj-
bost ke zlému / a milost y chtiwost k dobrému
/ a spravediwa mne učině / spasyti račil na
wěky. A y tebe žádám Otče můg duchownj, na
mjestě Poselstwj Božjho / prosyž za mnie milo-
sti geho / a zprawiž mne we wssj potřebě mé k
spasenj žiwota wěčného. Amen” (s. 317–318).

Czego wszystkiego serdecznie żałując pokornie
się Panu Bogu winien daję / y proszę uniżenie
y dufliwie / wierząc w Syna Bożego iżby się
nademną raczył smlować Bog Ociec /
a odpuścić wszystkie grzechy moje: Duchem
Świętym mię nawiedzić / a ku pokucie y prace
wierney w wezwaniu moim Chrześciańskim
posilić. Mam też stały umysł za pomocą Bożą
wszystkich rzeczy złych a grzesznych / y sta-
rych nałogow strzedz się y warować. Przetosz
ciebie Oycze moy Duchowny proszę / żebyś
mię słowem Bożym tak jako tego potrzebę
baczysz nauczył / przez klucze Chrystusowe
pocieszył / y radę życzliwą dał jakoby miał
pokoju dobrego sumnienia pożywać / na zba-
wienie dusze mojej” (k. A11v.–A12).

Po formie spowiedzi dodano wiele nowych pytań: „Coż dali ma czynić czło-
wiek?”, „Ma li też człowiek pokutujący cale temu wierzyć / że w Niebie roz-
wiązany jest od grzechow swoich kiedy mu Sługa Boży rozgrzeszenie zwiastu-
je?” i „Jako się wierni Chrześcijanie w Społeczności Świętych zachować mają?”
(k. A12–A12v.). Pięć symboli zamieszczonych na końcu odpowiada tradycyjnym
wydaniom czeskich *Summ*, rozdział zaś *Upomnienia ludziom wszelkiego stanu
służące* (k. H12–J7) jest oryginalną, nieco różniącą się od rękopisu raczyńskiego
wersją *Haustafel*. Być może korzystano w tym wypadku z rozprawy *Kniha o po-
winnostech křest’anských* (1611), którą ułożył biskup Matouš Konečný¹⁰⁷.

Zauważmy na marginesie, że prawdopodobnie właśnie toruńska edycja ka-
techizmu z 1618 r. przyczyniła się do powstania w polskim piśmiennictwie re-
formacyjnym bardzo zwięzłego, sześcioczęściowego wykładu prawd wiary, któ-
ry drukowano w kancjonałach pod tytułem *Summa albo Czastki naprzednieysze
Nauki y Nabozenstwa Chrzescianskiego*. Jest to dosłowny przedruk rozważań
o dwóch rodzajach powinności chrześcijańskich (wiera, nadzieja, miłość i chrzest,
klucze, Wieczera Pańska) z podaniem odpowiednich cytatów biblijnych, któ-
re w toruńskiej edycji zamieszczono przed katechizmem czesko-braterskim. Ów
wykład spotykamy później w wielu kancjonałach i Psalterzach (1628¹⁰⁸, 1632¹⁰⁹,

¹⁰⁷ A. Stich, *Matouš Konečný a jeho „Kazatel domovní”*, [w:] *Východočeská duchovní a slo-
vesná kultura v 18. století*. Sborník příspěvků ze sympozia konaného 27.–29.5.1999 v Rychnově nad
Kněžnou, Rychnov nad Kněžnou 1999, s. 230.

¹⁰⁸ *Psalmi Dawidowe Przekładania X. Macieja Rybińskiego*, Gdańsk: Andrzej Hünefeldt (egz.
Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. 541298–541300). Jerzy Śliziński uważa, że tę edycję redago-
wał J. Turnowski [*Z działalności literackiej Braci Czeskich w Polsce (XVI–XVII)*], Wrocław, War-
szawa 1959, s. 77–78].

¹⁰⁹ *Psalmi Dawidowe Przekładania X. Macieja Rybińskiego*, Gdańsk: Andrzej Hünefeldt (egz.

1636¹¹⁰, 1661/1662¹¹¹). Dodawano zazwyczaj do nich symbol (ale zamiast pięciu tylko trzy – nicejski, konstantynopolitański i efeski), a także sporadycznie „Upomnienia ludziom wszelkiego stanu służące”, które zanikają po gdańskiej edycji Psalterza z 1632 r.

Co zaś dotyczy polskich przekładów czeskiej *Summy*, w pierwszej połowie XVII w. w Rzeczypospolitej opublikowano wiele jej przedruków; z czasem tekst ulegał dalszemu rozbudowaniu i zmianom. Kolejna edycja ukazała się pod tytułem *Katechizm. To iest Krotka Summa Wiary S. Chrześcijańskiej. Na pytanie a odpowiedzi położony* w składzie tzw. „Pasterstwa domowego” kancjonału z 1638 r. (s. 548–560)¹¹². Przedmowę do całego dzieła podpisali „Słudzy Boży y Pasterze Kościoła Ewangelickiego w Toruniu”. Można pokusić się o przypuszczenie, że w redagowaniu tej wersji brał udział senior Jednoty Jan Bythner (1602–1675): na synodzie 14 października 1638 r. w Lesznie zdawał on sprawę ze swej pracy nad jakimś katechizmem¹¹³.

Edycja z 1638 r. składa się z trzydziestu pięciu pytań i odpowiedzi. Zrezygnowano z tradycyjnego dla wszystkich *Summ* wprowadzającego pytania „Co jest katechizm?”. W części początkowej po opisie układu katechizmu dodano nowy passus: „Coż iest Nabożeństwo Chrześcijańskie? Jest samego siebie / y Pana Boga w Trojcy Świętey jedynego / zbawiennie znać / y jemu według woli S. jego służyć” (s. 548). Ową odpowiedź wprowadzono już w rękopisie raczyńskim, ale w kontekście pytania „Dla czego cie Pan Bog stworzył?” (k. 16v.).

Porównanie edycji z 1638 r. z toruńską z 1618 r. świadczy o tym, że w trakcie redagowania uwzględniano również czeskie *Summy* z początku XVII w. Zrezygnowano z większości fragmentów, wprowadzonych dopiero w wydaniu Toruń 1618 (co zamyka się w wyznaniu wiary; jaki jest pożytek modlitwy; o udzielaniu chrztu w wieku dziecięcym; o przyczynach ustanowienia Wieczerzy Pańskiej); skrócono wiele rozbudowanych odpowiedzi (np.: jak człowiek dochodzi wiary

---

Ossol, sygn. XVII 4330-II). Edycję psalmów drukowano zarówno samodzielnie, jak i w składzie *Biblii gdańskiej*.

¹¹⁰ *Psalmy Dawidowe Przekładania X. Macieja Rybińskiego*, Gdańsk: Andrzej Hünefeldt (egz. Ossol, sygn. XVII-2298-I).

¹¹¹ *Kancjonal, To jest, Księgi Psalmow y pieśni Duchownych, na chwałę Boga w Trojcy S. Jedynego, Oyca Syna y Ducha Świętego, za zgodą wszystkich Zborow Ewangelickich Koronnych, W.X.L. y Państw do nich należących, z dawniejszych Kancyonatów, Psalterzow y Katechizmow zebrane, y kwoli jednostaynemu używaniu wydane*, Gdańsk: D. F. Rhetius (egz. Czart., sygn. 24746-I).

¹¹² *Cantional: to iest Pieśni Krześcijańskie: ku chwale Boga w Trojcy S. Jedynego / y pocieszce wiernych jego: Porządkiem słusznym / z pilnością wielką / nad pierwsze Edycie / nie bez Correctury znaczney / wydane. Z przydatkiem Psalmow y Piosneczek teraz nowo zebranych / y z niemieckiego przetłumaczonych / więc y Katechizmu y niemal Modlitew*, Toruń: Franciscus Schnellboltz (egz. BJ, sygn. Cim.0.1339, BN mf 11728). W literaturze można spotkać zdanie, że jest to ostatnia edycja tzw. kancjonału Artomiusza (K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 19, Kraków 1903, s. 94–95).

¹¹³ A. Kawecka-Gryczowa, *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, s. 235.

i w niej się pomnaża), tak że polski tekst bardziej odpowiadał pierwotnej wersji *Summy*. Przywrócono również fragmenty, które nie weszły w skład polskiej edycji z 1618 r., m.in. pytanie „Co jest Słowo Boże?”. Różnica polega jednak na tym, że w czeskim „wyciągu” z katechizmu większego traktowano Słowo jako pierwszą ze „służebności”, w wydaniu zaś z 1638 r. spotykamy owo pytanie w kontekście rozważań o wierze (s. 554).

Wśród zmian znaczących, różniących edycję z 1638 r. zarówno od wcześniejszego przekładu polskiego, jak i od czeskich *Summ*, wymienić należy dodanie ustępu o Chrystusie jako pośredniku w odpowiedzi na pytanie „Coż jest Pan Jezus Christus?” (spotykamy ów passus już w rękopisie raczyńskim, k. 17v.) i nieco inną definicję Wieczerzy Pańskiej:

<i>Summa</i> 1600	<i>Summa</i> 1615	Toruń 1618	Toruń 1638
„Jest chléb a víno, od samého Krista slovy jeho ustavené, aby bylo tělem a krví jeho vydané vši církvi k společnému jedení a pití na památku smrti jeho” (s. 237)	„Gest swátost, duchownjho wěřjých w Krystu sycenj, záležgicý w společném požjwánj chleba, kterýž podlé wyswědčenj Krystowa, gest tělem geho, a kalicha kterýž podlé wyswědčenj Krystowa, gest krvj geho, na památku smrti geho” (s. 312)	„Jest poświęatne pozjwawanie chleba / který wedle wyświadczenia y podania Pańskiego jest Ciałem Pana Chrystusowym / y Kielicha który jest Krwią Pana Chrystusową na pamiątkę śmierci jeho / y na pewnoś odpuszczenia grzechow” (k. A10)	„Jest sprawa święta / od Pana Christusa postanowiona / w której pożywając Chleba y Wina poświęatnego / pożywamy oraz prawdziwego Ciała y Krwie / Pana naszego Jezusa Christusa na pamiątkę śmierci jeho / y na pewnoś potwierdzenia wiary naszej / odpuszczeniu grzechow / y o ucześnictwie zasługi Pana naszego Jezusa Christusa” (s. 555–556)

Zamieszczono również inną formę spowiedzi powszechnej – jej wersja w wydaniu z 1638 r. jest prawie identyczna z dodaną do polskiego tłumaczenia *Małego katechizmu* Lutra z 1591 r.¹¹⁴:

¹¹⁴ *Katechismik, Albo Nauka Krześciańska / przez D. Marcina Luthera / zacnego Theologa napisany / a teraz znowu dla dzieciak y prostych ludzi / z Niemieckiego na Polskie / przelożony y w druk podany*, Toruń: Andrzej Koteniusz (egz. BN, sygn. XVI.0.6041).

Toruń 1638	<i>Mały katechizm, 1591</i>
<p>„Ja nędzny a grzeszny Człowiek / spowiadam się Panu Bogu wszechmogącemu / w Trojcy Świętey edynemu / z moich wszystkich grzechow / ktorychem się dopuścił od młodości mojej / aż do tey godziny: żem zgrzeszył jawnie y tajemnie / przestępując dziesięcioro Boże Przykazanie / ktore się w tych dwu zamyka: Zem Pana Boga niemiłował / ze wszystkiego serca mego / ze wszystkiew dusze mojej / y ze wszystkich sił moich: A Bliźniego mego / nie tak jako samego siebie. Czego mi serdecznie żal / y tego się spowiadam y inszych grzechow / ktoremkolwiek popełnił / uczynkiem / przemowieniem / pomyśleniem / ktore grzechy lepiej Pan Bog na mię wie / aniżli ja je pamiętać y wyliczyć mogę. Ale nie wątpię nic w miłosierdziu Bożym / a proszę sobie na pomoc Pana Jezusa Krystusa / aby się on raczył za mną przyczynić / do Boga Ojca swego Niebieskiego / żeby mię nieraczył sądzić / podług złości moich ciężkich / ale według swego niewymownego / y nie skończonego miłosierdzia. Boże bądź miłościw mnie grzeszemu” (s. 558–559)</p>	<p>„Ja grzeszny Człowiek / spowiedam się Bogu wszechmogącemu w trojcy iedynemu / wszystkich grzechow moich / ktorychem się dopuścił / od rozumu wzięcia az do ty godziny iżem zgrzeszył / iawnie y tajemnie / przestępując dziesięcioro Boże przykazania / nawięcy swoje w ktorich zależy zbawienie moje: iżem Pana Boga nie umiłował ze wszystkiego serca mego / ze wszystkiew dusze moiej / ze wszystkich sił moich / ani bliźniego mego iako mnie samego / czego mi serdecznie żal / a tak iakom kolwiek zgrzeszył Pana Boga y Bliźniego mego / rozgniewałem sercem mową y uczynkiem / ktore złości moje Pan Bog lepiej wie / niżli się ia znich umiem spowiadać / albo ie pamiętać y wyliczać. Bowiem ze wszystkich daię się winien iego s. miłości / y proszę sobie na wspomozienie / Pana Jezu Krysta wybawiciela y orędownika mego / aby się raczył zamną przyczynić do Boga Ojca wszechmogącego: co by mię nie raczył sądzić podług wielkości grzechow moich / ale według swego niedosiętego Oycowskiego miłosierdzia: Boże Oycze bądź miłościw mnie Człowiekowi wielce grzeszemu” (k. Cv.–C2)</p>

Po spowiedzi brak rozważania „Jako się wierni Chrześcijanie w Społeczności Świętych zachować mają?”, jakkolwiek zachowane są dwa nowe pytania, wprowadzone dopiero w wydaniu z 1618 r. Redaktorzy edycji z 1638 r. zrezygnowali z tradycyjnego dla wszystkich *Summ* dodatku w postaci pięciu symboli i nadali rozdziałowi o powinnościach inną nazwę: „Zwierciadło Duchowne / w którym się przeglądać powinni ludzie pobożni: Rano zaczynając prace powołania swego / y w wieczor zawierając je” (k. B5v.). Ale pod względem treści jest to nieco poszerzona wersja truńskiego druku z 1618 r.

Dosłowny przedruk katechizmu z 1638 r. ukazał się w gdańskim kancjonałe z 1644 r.¹¹⁵. Razem z tym nie zaprzestano redagowania czeskokobraterskiego „wyciągu”; świadczy o tym jego kolejna edycja z 1646 r.¹¹⁶. Katechizm stanowi

¹¹⁵ *Kancjonał, to iest, pieśni krześciańskie ku chwale Boga w Trojcy Świętey jedynego. Y pocieszę wiernych iego porządkie wydane*, Gdańsk: Andrzej Hünefeld (egz. Czart, sygn. 24741–I; mf BN 16398). Egzemplarz nie posiada końca, dlatego w tym wydaniu nie ma „Zwierciadła”.

¹¹⁶ *Cantional, To jest Pieśni Krześciańskie: ku chwale Boga w Trojcy S. Jedynego / y pocieszę wiernych jego: Porządkiem słusznym / z pilnością wielką / nad pierwsze Edycie / nie bez Correctury znaczney / wydane. Z przydatkiem Psalmow y Piosneczek teraz nowo zebranych / y z niemiec-*

część *Pasterstwa domowego* (s. 3–13), treściowo całkiem odpowiada dwom poprzednim wydaniom (Toruń 1638 i Gdańsk 1644), nie zawiera, jak i one, symboli i określa powinności różnych stanów jako *Zwierciadło*. Ale w końcowej części kancjonału, po modlitwach pospolitych, zamieszczono składające się z dziesięciu punktów dodatki do katechizmu (s. 153–156). Owe dodatki są wynikiem zestawienia wersji z 1638/1644 r. z najwcześniejszym przekładem Toruń 1618: właśnie z niego pochodzi sześć z dziesięciu fragmentów. Wiele z tych *passusów* (na przykład zagadnienie chrztu dzieci, s. 154–155) ulega jednocześnie znacznemu rozbudowaniu:

Toruń 1646	Toruń 1618
<p>„– Ktoremże ludziom Krztem S. ma się usługować? – Nie tylko dorosłym na wiarę Krześciańską przystawającym / ale też dziatkom małym / z ludzi Krześciańskich urodzonym / y wszelkich ktorých się krześcianie podejmują; bo ponieważ jim należy Pan Krystus y S. zasługa jego / należy jim krolestwo niebieskie / należy Pan Bog y łaska jego święta / Marci.10.14. wszystkie narody / między ktorými się zamykają y dziateczki / krzcic Pan rozkazał. Matt.28.19. Do tego ponieważ pod starym Testamentem będącym rozkazano / aby zaraz dnia osmego po narodzeniu swoim dziatki były obrzezowane. 1Moj.17.12. Dla czego też Piotr święty powiedział w Dziejach Apostolskich.2.39. że obietnice Rodzicom uczynione y dziatkom należą. Zaczyn yż na jey miejsce krzest święty nastąpił / tedy jako owdzie dziatki małe były zaraz obrzezowane / tak też zaraz pod Nowym Przymierzem / nie odwłocznie dziatki maluczkie mają bydź koniecznie krzczone” (s. 155)</p>	<p>„– Ktorem ludziom Chrztem S. służono być ma? – Nie tylko dorosłym na wiarę Chrześciańską przystawającym / ale y dziatkam z Chrześcian się rodzącym: Bo y Obrzeska wszystkim Synom Jzraelskim zaraz osmego po narodzeniu dnia należała / y Piotr S. twirdzi że obietnica rodzicom uczyniona na ich się też potomstwo wściąga” (k. A9v.–A10)</p>

Do *novum* w tych dodatkach należy rozbudowanie odpowiedzi, dlaczego wierni używają sakramentu Wieczerzy („Y dla pilnego rozmyślenia y uważania męki y śmierci Pańskiej / wierząc mocno temu / że ona sama jest jedynym gruntem zbawienia naszego / na którym gruncie / zbawienie swoje przez wiarę potężnie założyć mamy”, s. 155) i pytanie „Coż jest Kościół Boży?” (s. 153–154),

kiego przetłumaczonych / Więc y Katechizmu y niemało Modlitw, Toruń: Michael Carnall, 1646 (egz. Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. 302223). Jeszcze jeden znany egzemplarz (BUW, sygn. 28.20.3.3897) nie posiada karty tytułowej, ma braki w tekście.

którego brak w czeskich *Summach*. Odpowiedź w tym wypadku wykazuje pewne analogie z fragmentem rękopisu raczyńskiego „Co wierzysz o kosciele Bozym Chrzescianskim?”, podanym w kontekście rozważań o wierze (k. 18v.–19).

W roku 1648 w Toruniu ukazuje się kolejna edycja katechizmu czeskokrater-skiego¹¹⁷, poszerzona do czterdziestu dwóch pytań i odpowiedzi. Praca redaktor-ska w tym wypadku polegała, po pierwsze, na połączeniu wersji z 1638/1644 r. z dodatkami wprowadzonymi w roku 1646. Razem z tym sięgano także albo do polskiej edycji z 1618 r., albo bezpośrednio do czeskiej *Summy*, bo do katechizmu powraca tradycyjne wprowadzające pytanie „Co jest katechizm?”, z którego zrezygnowano w 1638 r. Odpowiedź co prawda jest nieco rozbudowana:

Summa 1615	Toruń 1618	Toruń 1648
„Summownj, obecne a staro-dawnj včenj, neyhlawněgssjch węcj prawého křest’anstwj” (s. 296)	„Jest krotka powszechna a starożytna Nauka / o naprzed-niejszych Cząstkach Chrze-ściańskiego nabożeństwa” (k. A6)	„Katechism jest krotka / Po-wszechna a starożytna Nauka Chrześcianańska / o przedniejszych częsteczkach Chrześcianańskiego nabożeń-stwa: <i>Ktory się przez pytanie / y odpowiadanie porządnie odprawuje</i> ” (k. A2)

Próby udoskonalenia katechizmu Jednoty podejmowano prawdopodobnie i w latach następnych. Kawecka-Gryczowa, powołując się na *Rejestr rzeczy do Districtu Sędomirskiego należących z 1653 r.*, wymienia m.in. otrzymane z Leszna niejaki katechizmy większy i mniejszy w języku polskim¹¹⁸. Można tylko domniemywać, czy chodziło w tym wypadku o jakiś późniejszy druk leszczyński w wersji polskiej (katechizm razem z *Summą*), czy o nieznaną bibliografii katechetyczne dzieło seniora Jednoty Jana Bythnera: jak wspomnieliśmy wyżej, na synodzie w 1638 r. zdawał on sprawę ze swej pracy nad katechizmem. Nie zaprzestano prac redaktorskich nawet i w pierwszej połowie XVIII w. Ciekawym przykładem jest *Katechizm Zborow wielkopolskich, kwoli zaprawującym się w Nabożeństwo Chrześcianańskie. Nowo wydany* (Leszno: Michał Presser, 1724)¹¹⁹. Wprowadzeniem do wykładu jest krótkie rozważanie „Cząstki przedniejsze nauki Nabożeństwa Chrześcianańskiego”, które spotykamy już w toruńskiej edycji z 1618 r. Katechizm składa się z czterdziestu dwóch pytań i odpowiedzi, a zaczyna się tradycyjnym „Co jest katechizm?”. Porównanie druku leszczyńskiego

¹¹⁷ *Cantional, To jest: Pieśni krześcianańskie ku chwale Boga w Trojcy S. Jedynejo / y pocieszę wiernych jęgo: Porządkiem słusznym / z pilnością wielką / nad pierwsze Editie / nie bez Correktury znaczney / wydane*, Toruń: Michael Karnall (egz. BUW, sygn. 4.19.9.60).

¹¹⁸ A. Kawecka-Gryczowa, *Leszno – ośrodek wydawniczy Jednoty*, s. 236.

¹¹⁹ Egz. BUW, sygn. 4a.11.9.28.

z poprzednimi polskimi przekładami pozwala stwierdzić, że za podstawę służyło tłumaczenie z 1618 r. Razem z tym uwzględniono wszystkie wydania późniejsze, także ewentualnie i czeski oryginał (może korzystano z leszczyńskiej edycji w języku czeskim z 1633 r.?). Zrezygnowano z aneksów w postaci symboli i powinności różnych stanów, ale dodano cytaty biblijne, modlitwy i dodatkowy wykład Wieczery Pańskiej pod tytułem *Krotka a rzetelna nauka o Wieczery Pańskiej dla ludzi młodych którzy do Społeczności Stołu pańskiego przyjmowani być mają* (s. 49–70).

Podsumowując powyższe rozważania o losach czeskiej *Summy* na polskim gruncie, można stwierdzić, iż po wydaniu toruńskim z 1618 r. nie ustawała praca nad jej redagowaniem i poprawianiem. W trakcie tych prac redaktorskich wciąż sięgano zarówno po czeski oryginał, jak i po sporządzony w 1605 r. rękopis raczyński. Pod tym względem polska wersja różniła się zasadniczo od czeskiej, która po nieco poszerzonej edycji z 1615 r. nie ulegała później żadnym zmianom.

Większy katechizm czeskobraterski, należący do linii *Spis tento Otázek trojich – Naučení starodawnie*, nie doczekał się tłumaczenia na język polski¹²⁰. Rolę „większego” katechizmu w nauczaniu Jednoty w Rzeczypospolitej pełnił wydany w 1563 r. na polecenie elektora Palatynatu Reńskiego Fryderyka III Witelshbacha (1515–1576) *Katechizm Heidelberski*, zwany również *Katechizmem Palatynatu*. O zamiarach przetłumaczenia „katechizmu niemieckiego” wspomniano już podczas synodu w Ostrorogu (14–18 V 1609), na którym m.in. postanowiono wydać ponownie nieco poszerzoną wersję kancjonału Krzysztofa Kraińskiego: „O Katechizmie ta konkluzja uczyniona, żeby katechizmek mniejszy z przydaniem symbolów i modlitew niektórych i piosneczek pogrzebowych bez omieszkania był wydrukowan w Rakowie, co się ma poruczyć br. Adamowi Ireneuszowi. Katechizmu niemieckiego podanie do druku poruczone br. Marcinowi Gracyjanowi”¹²¹. Decyzja synodu nie mówi wprost, czy senior braci czeskich Marcin Gracyjan Gertych (1568–1629) miał samodzielnie sporządzić polską wersję katechizmu, czy tylko nadzorować prace nad jego przekładem. Gertych osobiście w swoim dzienniku o tym tłumaczeniu nie wspomina¹²². Do tej kwestii powrócono ponownie na Konwokacji w Parcicach (1614?); z lakonicznego sformułowania postanowienia można wnioskować, że tłumaczenie nie było jeszcze ukończone („Niemiecki katechizm br. Gracyjan sporządzi”¹²³). Z uchwał synodalnych wynika, że inicjatywa przekładu *Katechizmu Heidelberskiego* należała do Jednoty czeskobraterskiej i była związana – jak się wydaje – z powstającym prawie jednocześnie tłumaczeniem katechizmu na język czeski, nad którym pracował Ja-

¹²⁰ Może ukazał się w składzie opisanego przez Oloffa druku krakowskiego z 1568 r.

¹²¹ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4, s. 199–200.

¹²² *Dziennik M. G. Gertycha, X.1608 – 31.VIII.1616*, [w:] *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4, s. 377–389.

¹²³ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4, s. 261.

kub Akantido Mitis i które ukazało się drukiem w 1619 r.¹²⁴. Przygotowana zaś przez Jednotę polska wersja weszła w skład *Psalmów Dawidowych: Przekładania X. Macieia Rybinskiego na melodye Psalmom francuskich urobionych* (Gdańsk: Andrzej Hünefeldt, 1616)¹²⁵.

W latach późniejszych *Katechizm Heidelberski* zadomawia się w Rzeczypospolitej na stałe. Spotykamy jego liczne przedruki w kancjonałach polskich i litewskich, a także wydanych „za zgodą wszystkich zborów”; staje się on również podstawą nauczania zarówno u braci czeskich, tak i w Jednotach reformowanych. Wileński synod prowincjonalny z 1629 r. nakazuje w 21. kanonie, aby „in Catechesi Palatinatus [...] ćwiczeni byli dexterime, mniejsi zaś in Catechesi nostra minori”¹²⁶. O realizacji tych uchwał świadczą programy nauczania z tegoż roku w starszych klasach gimnazjum w Kiejdanach¹²⁷. O używanie *Katechizmu Heidelberskiego* w Jednocie czesko-braterskiej zatroszczył się już synod w Ostrogu (12–17 X 1618), określając go jako „katechizm duży” („Die klein und groß Cathechismen lehren”¹²⁸). W Lesznie za czasów Jana Komeńskiego od ok. 1637 r. wykładany był już nie tradycyjny mały katechizm, sięgający początków XVI w., lecz wyłącznie heidelberski. Wkrótce w Lesznie prawie zaprzestano używania jakichkolwiek starych katechizmów czeskich¹²⁹.

SPIS TENTO OTÁZEK TROJIECH OF LUKE OF PRAGUE: THE CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF CATECHISM OF THE CZECH UNITY OF THE BRETHREN AND THEIR ROLE IN THE POLISH LITERARY ACTIVITY (THE 16TH CENTURY-THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY)

The catechism *Dětinské otázky* (around 1501/02), arranged by Luke, the bishop of the Czech Brethren, and its significantly reformulated and extended version *Spis tento Otázek trojích* (1523) played a fundamental role in the development of literature within this genre in the initial phase of the European reformation. On the Czech ground, the catechisms have undergone some corrections in time, which at first reflected the escalation of the influences of Lutheranism in Jednota, and then, in the second half of the 16th century, the theological thought of the Reformed Church. For the purpose of children’s catechising, between the 16th and the 17th centuries, the so-called “extracts” (wyciągi) from the catechism are created- the *Summary*, which were printed in Czech, Latin and also multilingual versions.

¹²⁴ *Katechismus Náboženstwj prawého Křestanského. Pro Dítky Křestanské obogihó Pohlawi, Yazykem Českým wyložené*, Praha: Paulus Sessius (egz. NK, sygn. 54 G 217).

¹²⁵ Egz. BKóm. (sygn. 1426; mf BN 3647) i HAB (sygn. 1244.5.Theol.8°).

¹²⁶ *Akta synodów prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626–1637*, wstęp i oprac. M. Liedke, P. Guzowski, Warszawa 2011, s. 54.

¹²⁷ S. Tworek, *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 15, 1970, s. 226–227.

¹²⁸ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 4, s. 277.

¹²⁹ J. Dworzaczkowa, *Szkola w Lesznie do 1656 roku. Nauczyciele i programy*, Leszno 2003, s. 70.

The translations of the Czech catechisms into Polish can be dated back to the middle of the 16th century: it can be evidenced by the declarations of the Brethren at the congress in Kozminek in 1555 and the Cracow edition from 1568, known only from a later description. The problem of editing the catechism has not been satisfactorily settled- it is evidenced by further attempts in arranging it in the Polish language. They include the manuscript, made in Ostroróg in 1605, and the Toruń edition from 1618, which initiated a series of printed editions of the Czech Brethren catechism (Toruń 1638, Gdańsk 1644, Toruń 1646 i 1648). During the editorial works, the Czech original of the *Summary* was still being consulted, confronting it also with the 16th century editions of the “greater” catechism. In this regard, the Polish version varied significantly from the Czech, which, after a slightly extended edition from Bremen 1615, did not undergo almost any changes in the 17th century.